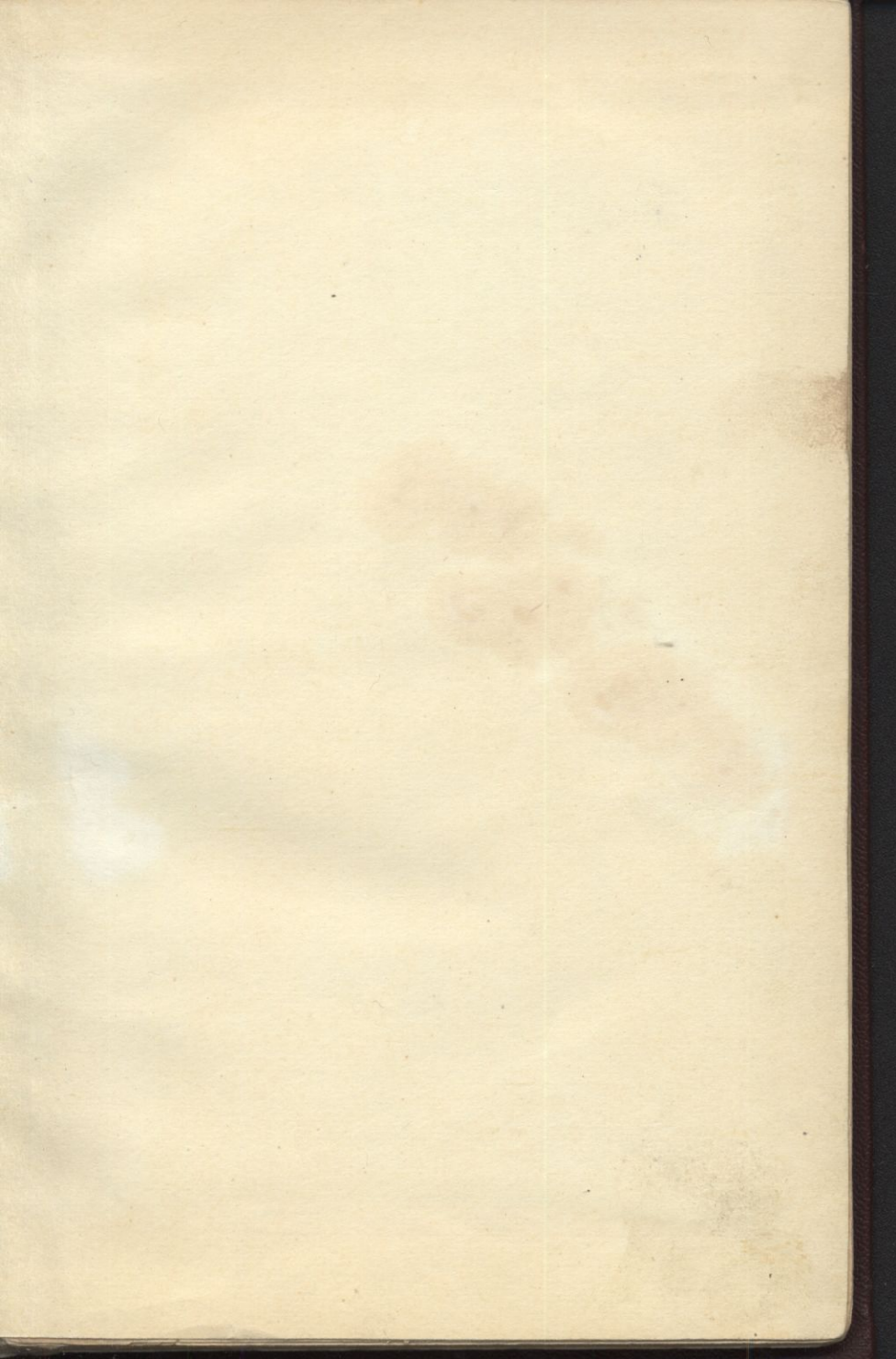
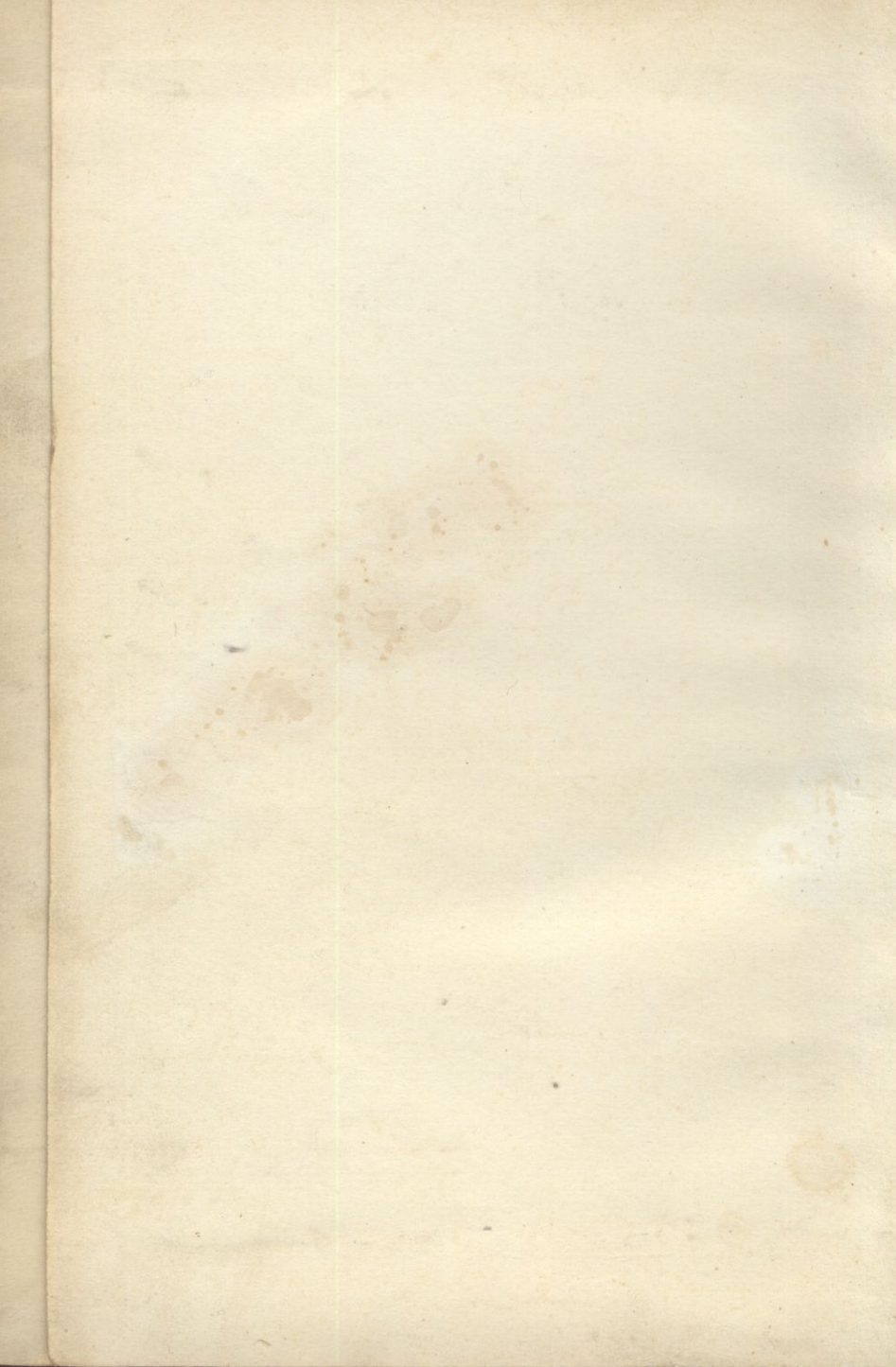

15n

ԶՈՐՍ ՏԱՐՈՒԱՆ ՏԱՌԱՊԱՆՔ

ԵՒԴՈԿԻԱՑԻ (*Թոմաս*)
ՕՐ. ԹԷՓԵՐԻԿ ԶԱԼԸԳԵԱՆԻ ԱՔՍՈՐԻ
ԿԵԱՆՔԷՆ

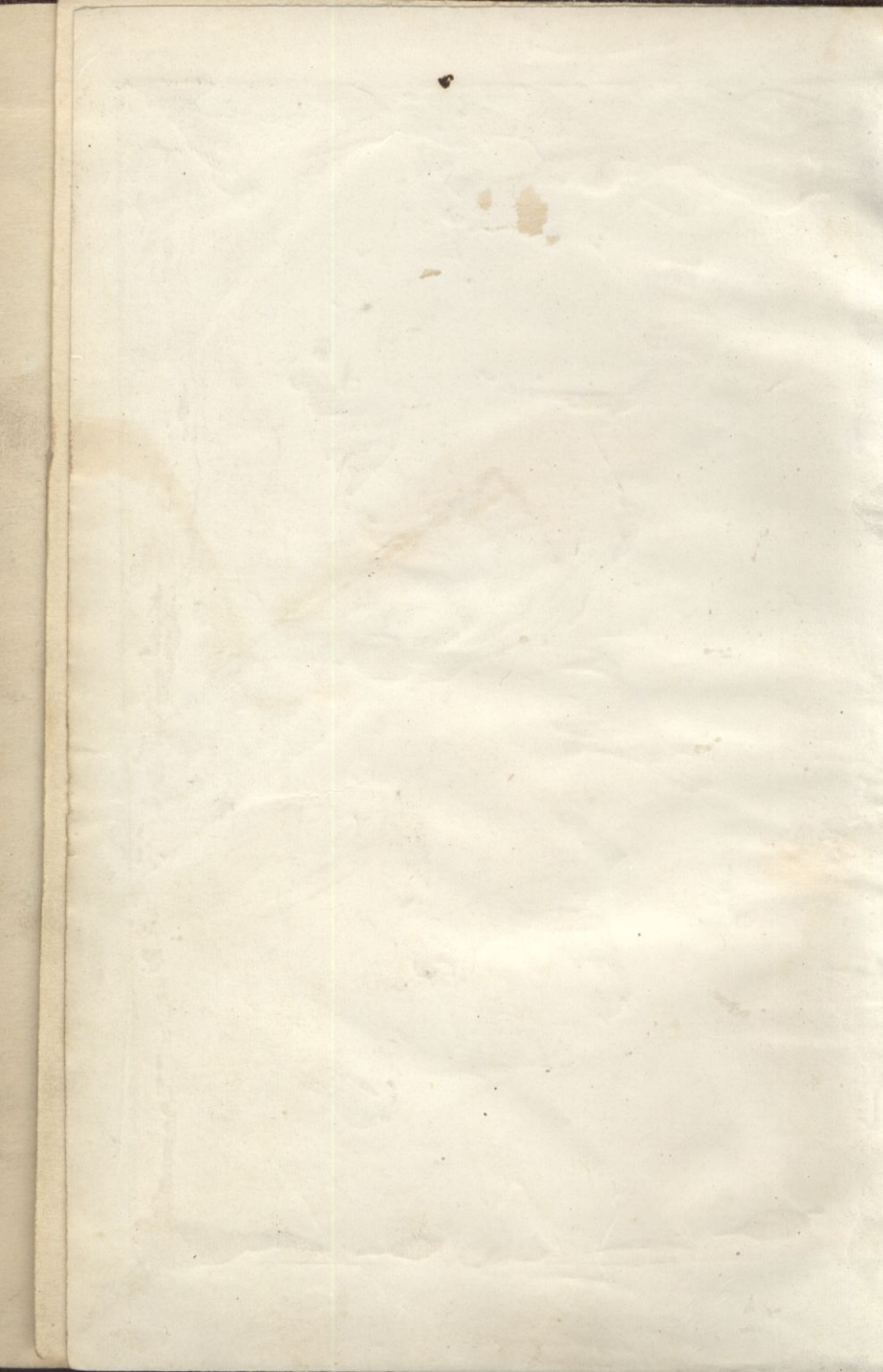
Անփոփեց՝
ՍԱՐԳԻՍ Ս. ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՀԱՅԿ»

ՆԻՒ ԵՈՐԲ

1920

208

Այս գրքոյկին հասոյթը պիտի յատկացուի
ՏԵՂԱՀԱՆԵԱԼ ՈՐԲԵՐՈՒՆ ԵՒ ՈՐԲԵՒԱՅՐԻՆԵՐՈՒՆ

ուղղակի իմ ձեռքովս:

Գրքոյկին ծախուելէն անմիջապէս ստի պիտի

դառնամ հայրենիք

իմ խոստումս կատարելու:

ԱԶԱՏՈՒՀԻ (Թէփերիկ) ԶԱԼԳՅԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ԱՄՓՈՓՈՂԷՆ

Այս դրքոյկը ի լոյս կ'ընծայենք ոչ թէ իբր գրական գործ մը, այլ՝ իբր պարզ նկարագրութիւնը այն կեանքին որ այս թշուառ աղջիկը ապրած, եւ գոր իր պարզ լեզուով պատմեց ինծի:

Իր պատմած պաշուն յաճախ աչքերը չորդաՀոս արցունքներով կը լեցուէին, եւ երբեմն նոյն իսկ քանի մը վայրկեան կը ստիպուէր սպասել, որ իր յուզումը անցնէր՝ տերստին իր պատմութեան ընթացք տալու Համար:

Այո՛, այս դրքոյկը մէկ պարզ նկարագրութիւնն է մեծ տառապանքին, այն միլիոնաւոր Հայերուն, որոնք նաՀատակուեցան արսորի կարմիր ճամբուն վրայ:

Մեր նպատակը շատ պարզ է ու մէկ. այն է՝ աւելի արծարծել վրէժի այն Հուրը, որ ստեղծեցին մեր թշնամիները մեր սրտերուն մէջ, որպէսզի ան բոցավառի եւ օր մը շանթահարէ Հայուն բոլոր մեծ ու պղտիկ դաՀիճները:

ԱՀա՛ թէ ինչո՞ւ ջանճն առի զոհել իմ գիշերուան Հանգիստի միակ ժամերը, գրելու Համար Օր. Ա. Չալոզեանի տառապանքի պատմութիւնը:

ՍԱՐԳԻՍ Ս. ՏԵՄԻՐՃԵԱՆ

Նիւ Եորք, 1919

ՕՐ. ԹԷՓԵՐԻԿ ԶԱԼԸԳԵԱՆԻ ԱՔՍՈՐԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Ա.

«Պէտք է ներէք ինձի որ թուականները եւ շատ մը տեղերու անունները մոռցած եմ...» Այսպէս սկսաւ Օր. Թէփերիկ Զալըգեան իր քաջած չորս տարուան տառապանքի պատմութիւնը:

1915ի գարնան ատենները Եւզոկիոյ (Թոգաթի) Առաջնորդը, Մաչր-Եկեղեցիէն ծանուցում բրաւ թէ կառավարութիւնը կը խոստանայ բացարձակ ներում չնորհել ամէն անոնց, որոնք զինուորութենէ խուսափելով (*) ասդին անդին պաշտած էին, նաեւ պաշտօններ պիտի չանձնուին անոնց՝ որոնք կամովին կուզան կը չանձնուին:

Թուրք կառավարութիւնը տիեզերական պատերազմին մէջ մտնելով Գերմաններուն կողմը, զօրազա-

(*) Բէիւ Լօթի կէս թրքացած վատ հոգիին խօսքերը չէր որ կարգարանար՝ թէ «Հայերը նապաստակի պէս կը փախչէին» նոյն իսկ խաղաղ ժամանակները, Թուրքերը Հայ զինուորներուն հետ կը վարուէին այնպէս՝ ինչպէս գերի զինուորներ, եւ բացի այդ Հայերը իրաւունք ունէին մտածելու թէ՛ թրքական կեղծ Սահմանադրութիւն անունին տակ զիրենք փրձացրնելու ետեւէ էին, ինչպէս Հին՝ նոյնպէս նոր Թուրքերը: Հայրենիքը Հայուն չէր: Երանի թէ ամէնն ալ խուսափէին: — Մալոթ. Ամփոփողիմ:

նութիւնը սաստկացած էր, խուսափողները միայն Հայերը չէին, այլ նաեւ Թուրքերը եւ ուրիշ ազգեր ալ, անոնք տասնապատիկ աւելի էին Հայոց բաղդատմամբ: Մեր երիտասարդները չ'ուզեցին անտարբեր մնալ եկեղեցիին մէջ եղած ծանուցումէն, եւ Քահանային առաջնորդութեամբ դացին չանձնուեցան կառավարութեան:

Թուրքերը գիտեն եղեր պատահելիքը շատ գաղտնապահ եւ ճարպիկ շարժեցան, աջնպէս որ ոչ ոքի կասկած չի ներշնչեցին, եւ գործողութիւնն ալ այնքան արագ ու գաղտնի սկսաւ սկիզբէն որ շատ բան չէր հասկցուեր:

Այդ օրը Երկուշաբթի էր: Կը չիշեմ ինչպէս երիտասարդները երթալով կառավարչատուն, արձանագրուելէ ետք տուն դարձան, ամենուն ալ ըսած էին թէ վաղը եկէք ձեզի պաշտօն պիտի չանձնուի: Երկուշաբթի կէս գիշերը անցած էր երբ Սաթանճինոց փողոցին Եալլաճի Սէֆէրենց դուռը զարնուեցաւ, մեր տունը մօտ էր չիշեալ տանը. դէպի պատշգամբ վագեցինք դուրսը մէկը կեցած էր բոլորովին մերկ, դուռը բացին Նազարն էր: Անիկայ ներս մտնելով պատմեց գիշերուան պատահածը թէ՛ դեռ կէս գիշեր չեղած, զօրքերը պաշարած են Առաջնորդարանը, Սըրբազան Հայրը անկողինէն մերկ հանելով տարած են պատրուակելով թէ, «Մուրախխաս էֆէնտի — վարդապետ — անչետաճգելի գործ մը կը ստիպէ որ առաւօտէն առաջ կառավարչատուն ըլլաս, շատ կարճ ժամանակի մը համար»: Յետոյ պատմեց թէ Սըրբազանը իր կառքին մէջ դնելով հրաման ըրին որ կամուրջ գրուխ վարեմ կառքը. տասը գինուոր եւ պաշտօնեայ կար մեզի հետ: Ես բնականաբար ինձի եղած

Հրամանը կը կատարէի: Արդեօք ինչո՞ւ կամուրջ գը-
լուխի կողմը վարել կուտային: Թուրք պաշտօնեանե-
րը Սրբազանին հետ նստած քաղցրութեամբ կը խօ-
սակցէին: Երբ տեղը հասանք, անլուր չարչարանք
մը սկսեցին այդ տասը հրէշները, որոնք ամէն տեսակ
անարգութիւններ ընելէ, եւ անդամատութիւններէ
ու խոշտանգումներէ ետք, խեղճ Սրբազանը նաՀա-
տակեցին: Այժմ կարգը իրեն կուգայ. զինք մերկա-
ցուցեր են Հայր Սուրբին հետ. «Նախ առաջնորդին
գործը լմնցնելով պիտի դառնային ինծի», կ'ըսէր
Նազարը, «երբ քովս կեցող զինուորին քիչ մը թոյլ
կեցուածքը նկատելով, փախայ»: խեղճ մարդը այ-
լայլած էր: Ո՛հ, մենք չէինք գիտեր թէ մեզի պատա-
հելիքները անսահման պիտի ըլլար, թէեւ սոսկալի
յուզումը տիրեց մեր վրայ. սակայն ո՞վ կրնար երե-
ւակացել թէ քանի մը օր վերջը, մենք Սրբազանին
բաղդին երանի պիտի տայինք: Քանի որ զայն գոնէ
մէկ կամ երկու ժամ չարչարեր էին, իսկ մե՞նք. մե-
րը՝ շաբաթներ, ամիսներ չէր, այլ տարիներ:

Երեքշաբթի առաւօտուն կանուխ զինուորները
պաշարեցին Նայլաճի Սէֆէրենց տունը, մէկ քանին
ներս մտնելով Նազարին քոյրերուն մազերէն քաշ-
քշելով Նազարը պահանջեցին: Վերջապէս Նազարն
ալ տարին, այս լուրերը դեռ տարածուած չէր քա-
ղաքին մէջ Նազարն ալ Սրբազանին նաՀատակուած
տեղը տանելով նոյն բաղդին կ'արժանացնեն: Այժմ
կարգը եկած էր անոնց որ պաշտօնի պիտի տիրանա-
լին: Ամէն երիտասարդ միամիտօրէն գնաց դարձեալ
կառավարութեան, ամէնքն ալ կը զրկեն Մարիցայ
հանրմին խանը, ըսելով թէ ձեր պաշտօնները վեր-
ջը չաչանի պիտի ըլլայ: Երբ երիտասարդ ուժերը ի-

րենց կամքովը թակարդ ինկած էին, քաղաքին մէջ գտնուած ամէն Հայու տուն թէ խանութ մէկ մէկ զօրք կը տեսնէիր, ամենուն պաշտօնը մէկ էր, «ուր որ Հայ էրիկ—մարդ կը տեսնէք, Մարիցայ Հանրմին խանը տարէք»: Ասոնց ամէնքն ալ նոյն պատճառաբանութիւնը կուտային, «Կառավարութիւնը քեզի Հարցում մը պիտի ընէ եւ դարձեալ կը դառնաս տեղդ, մենք Հոս ձեր գործերուն կը նայինք»: Քանի մը ժամուան մէջ ամբողջ այրերը — Հայեր — Հաւաքուեցան եւ Մարիցայ Հանրմի խանէն խմբովին առաջնորդուեցան դէպի բանտ:

Բանտին մէջ սկսած են Հարցաքննութիւնը, «ո՞ւր է քու զէնքերդ. ո՞ւր պահուած է Հնչակեան, Դաշնակցական ուսմբերը, Հոս օրինագրքերու տեղ տաք շամբուրներ կան, գրիչի տեղ տաք—կարմիր երկաթ ճաղեր հայտե պագալլամ ֆեաֆիրներ ըսէք ո՞ւր են»: Ու միւս կողմէ ճաղերը կը խրեն կողերը շամբուրները կը դնեն անոնց գլուխին:

Զոփայ—Քեահեայ Կարապետը որ ծանօթ է ամէն Եւզոկիացի, Համարձակութիւնը կ'ունենայ ըսելութէ՝ մեզ ի՞նչ իրաւունքով կը չարչարէք, երբ արդէն շատերս զօրքեր տուած ենք, եւ շատերս ալ մեր փրկանքները տուած ենք: Հազիւ խօսքը լրացած պաշտօնեաները կը պոռան, վայ ֆեաֆիր, դուն գեռ կը Համարձակիս խօսք խօսելու, Հանէ ադ լեզուդ»: Լեզուն մէկը ունելիով դուրս կը Հանէ եւ միւսը տաք ճաղը մէջտեղէն կը խրէ, եւ դուրս քաշելով լեզուն երկուքի կը բաժնէ: Այսպէս այրերը մէկիկ մէկիկ չարչարեցին, ոմանց գլուխին շամբուրներ դնելով, ոմանց ճաղեր խրելով, աչքերնին փորելով ամէնքն

ալ «Ձէնճիրլի զուլուն» լեցուցին: Երբորդը մեզի, իգական սեռին էր բաժինը նահատակուելու, կենդանի նահատակութիւն...:

Անմիջապէս կին, աղջիկ հաւաքեցին, մեզ ալ լեցուցին Մարիցայ հանրմին խանը, ըսելով թէ ձեր աչրերուն եւ հաչրերուն համար միացն հարցում մը պիտի ըլլայ եւ ստորագրութիւններ պիտի տաք եւ վերջը տուն պիտի դառնաք: Գլուխնիս լոկ շալ (գըլ-խու ծածկոյթ) վրանիս պարզ տունի սովորական հագուստներով, բանտարկեցին մեզ այգտեղ այդ գիշեր, լաց, աղաղակ, խնդրանք անօգուտ էր: Զապ-թիաները մտրակը ձեռքերնին անխնայ կը զարնէին որ ձայն չի հանենք: Առաւօտուն սալեր բերին մեր վրան լեցնելով առանց նոյն իսկ պատառ մը հացի եւ ջուրի, կամ զգեստի, մեզ իբր թէ Սերաստիա պիտի տանէին, մեր խնդրանքը թէ տուն մտնենք գոնէ քիչ մը հաց առնենք, օգուտ չ'ըրաւ, մանր թէ մեծ լեցուցին պատրուակելով թէ ձեզի ըլլալիք հարցումը հոս չենք կրնար ընել, պէտք է Սերաստիա երթաք ու հոն պատասխան տալէ ետք ետ դառնաք: Գիտէինք թէ խարէութիւն էր, ալլեւս ամէն բան կեղծ էր, եւ այսպէս մեզ փոխանակ Սերաստիա տանելու, տարբեր ուղղութեամբ առաջնորդեցին, փոխանակ կարճ ճամբաներէ տանելու զարտուղի ճամբաներէ տարին մեզ, ու այնպէս ալ ըրին միշտ ետ ու առաջ տանելով ճամբանիս օրէ օր կ'երկնցնէին, թէ-եւ չէինք գիտեր թէ ո՞ւր պիտի տանին:

Մինչեւ «Գզըլ ըրմագ» հասանք թէպէտեւ շատ նեղութիւններ տեսանք բաց պէտք է ըսեմ որ այս տեղէն կ'սկսի մեր խաչելութիւնը:

Երբ հասանք «Գղըլ ըրմագ» մեզ գետեղըը նըստեցուցին, դեռ մութը չէր կոխած երբ Ձէրքէզները լեցուեցան մեր մէջ, սկսան զատել գեղեցիկները, հարս, աղջիկ, ուրիշ տեղացիներ ալ խառնուած էին մեզի բաղդակից: Մայրս տեսնելով այս բանը անմիջապէս հաւաքեց քույրերս եւ ուրիշներ, պառկեցուց մեզ եւ մեր վրայ ալ ծեր կիներ երկնցան: Երբ Ձէրքէզները մեր կեցած տեղը հասան մութը արդէն կոխած էր, լոյսերով նայեցան թէեւ մեզ չի տեսան բաց կասկածեցան: Արդէն կը գուշակէինք ի՞նչեր պիտի պատահէին մինչեւ որ այս անպէտ գոցութիւննիս իր վախճանը գտնէր: Ստիպուած արհեստական տգեղութիւններ կը հնարէինք մենք մեզ այլ եւ այլ կերպով, որքան որ տգեղցնել կարենայինք այնքան աւելի ապահովուած պիտի ըլլայինք: Առաւօտեան դարձեալ եկան այդ հրէշները, մէկը սուրը քաշեց մօրս վրայ եւ ըսաւ, «դուն ֆեաֆիր գեղեցիկներ կը պահես», սիրտս թունդ ելաւ, ուղղակի առջեւը վազեցի ազաղակեցի, որ միակ գէնքս էր, չետոյ «ի՞նչ պէս էրիկ-մարդ ես որ կնոջ մը վրայ սուր կը քաշես եւն.» ըսելով բարկութիւնը իջաւ: Մեզի հըրաման ըրին որ սալէրով գետը պիտի անցնինք, կամ ուրջ չկայ, դիտմամբ Սերաստիայէն չի տարին որ նոյն գետի կամ ուրջէն չ'անցնէինք: Յորդահոս գետէն անցնելու հրամանը պէտք էր կատարուէր, մեր ետեւէն մտրակներու, սուլիմներու ձայնը երկինք կը բարձրանար, նաեւ կիներու մանուկներու ազաղակը

քանի մը բոսայի մէջ բուրբոսներն երկու եզերքներէն սկսեալ ջուրին մէջ մարդկային մարմիններ լեցուեցան, անոնք որ ճարպիկ էին ազատուեցան, իսկ հարիւրաւորներ՝ անօգնական ջուրը տարաւ, գետամոչն եղան: Կարծեցինք թէ գետը անցնելով Չէրքէզներէ ու մեծ վտանգէ մը ազատեցանք, բայց ոչ, դեռ ի՞նչեր պիտի տեսնէինք...: Հազիւ գետին միւս եզրը ելած էինք երբ արդէն թուրքերէ եւ Քիւրտերէ կը չըջապատուէինք, դարձեալ կողոպուտ, դարձեալ բռնաբարում եւ կոտորում, հիմա այս հըրէշները սկսեցին տեսակ տեսակ չարչարել: 6-7 մանուկներ զատեցին, հաստ ասեղ մը եւ հաստ թելլար — ծակեցին կուրծքէն դէպի կոնակը, քաշելով անցուցին շարին վրայ եւ անոնց մայրերը հաւաքելով նստեցուցին ու մանուկները վերէն կախելով ձողերու վրայէն քարիւղ լեցուցին. մանուկները կը վառէին անոնց վրայէն վար վազած իւղերը պէտք էր մայրերնուն վրայ կաթէր:

Միւս կողմէն միշտ անամօթօրէն գեղեցիկները մեր աչքերուն առջեւ կը բռնաբարէին: Հոս ուրիշ տեսարան մը եւս չպիտի մոռնամ չիչելու, ցոյց տալու համար Վթէ թուրք հրէշային երեւակացութիւնը ի՞նչ տեսակ խաչտառակութիւններ կրնայ չլանալ: Տասներկու աղջիկներ զատեցին այդ վայրենիները որուն մէկը ես էի, մեր աչքին առջեւ աղբեցին, եւ իրենց աղբը թիթեղներու վրայ լեցնելով մեզի կը ստիպէին որ ուտենք, կարգը ինծի եկաւ ալ չափը հասած էր ինքզինքս բոցերու մէջ կը կարծէի բայց շատ պաղարիւն երեւնալ կ'ուզէի ձեռքին վրայ առած դազան թուրքը կարծես ինծի անուշեղէն կը հրամայէր, քովս մօտեցաւ «պուշուր» ըսաւ. մահս աչքիս

առջեւ էր ու այլ եւս վախ չունէի նույնիսկ եթէ մեռնէի, ոչոս հաւաքեցի, ձեռքովս այնպէս ուժգին իր ձեռքին տակէն զարկի որ ուղղակի աչքը, բերանը լեցուեցաւ, չետոյ ամբողջ կարողութեամբս վազել սկսեցի, հրէջը զիս չի կրցաւ բռնել: Ես մտայ արտորեալներուն մէջ. այդ գազանները մեր ետեւէն եկան, բաց մենք արդէն բաւական տեղ գացած էինք, եւ անոնք ալ արդէն կողոպուտէն եւ ամէն շնութիւններէ կշտացած էին, ատկէ ալ ազատեցանք: Եթէ «ազատ» բառը ուզէինք որ չարաչար գործածենք, պէտք է ըսենք թէ «ազատեցանք» ժամանակաւոր կերպով, ատկէ դեռ աւելին տեսնելու եւ մեր մարմինին վրայ կրելու պաշմանով չարչարանքներ՝ որոնց վրայ միայն խօսիլն իսկ սոսկում կ'ազդէ մարդուն:

Գրգրլ Ըրմագէն Հաւան Չեյեպի տարին մեզ. այդ տեղ Հասան նաեւ Սերաստացի եւ այլ տեղերէ աքսորեալներ: Որքան որ կը պակսէր մեր թիւը հիներէն, սակայն նորեր գալով կը կրկնապատկուէր: Գիշերը այդ տեղի Քիւրտերը սկսեցին մեզ քարտել. ի՛նչ անխղճութիւն, կը մտածէինք, թէ չոզնած, անօթի, արդէն օրէ օր ունեցած հագուստնիս կը մաշէր, լաւ եղածները կը կողոպտուէր, այս տանջանքները բաւ չէին կարծես, պէտք էր գիշերը մեզ քարկոտէին: Բաց դեռ չէինք երեւակայեր թէ աւելին պիտի տեսնէինք: Բան մը ընելու էինք քարերը կը դպչէր շատերուն եւ կը վիրաւորէր. կարգ մը կիներ եւ աղջիկներ հաւաքուեցանք հնարամտօրէն սոսկացրնել ուզեցինք, եւ մէկէն ամէնքս կենդանիներու ողբի ձայն մը սկսեցինք. արդիւնքը տուաւ անմիջապէս. քարերը դադրեցուցին. լուութիւն տիրեց: Հոս

պէտք է չիշել որ մեզի միացաւ Սերաստացի աքսորեալներու հետ Միս Կրէֆըմ, Ամերիկացի միսիօնարուհին: Այդ պատճառաւ քանի մը օր շատ հանգիստ էինք, անիկաչ օտար մը ըլլալուն համար անոր առջեւ մեզ չէին ուզեր չարչարել: Կին էր, բաց օտար էր (*): Ինչ սոսկում էր ունէին այս աղջիկէն, մեզմէ գոնէ չէին ամէնար ամէն անառակութիւն ի գործ դնելու, մենք հազարաւորներ էինք, Միս Կրէֆըմ մէկ հատ էր, բաց Ամերիկացի էր: Վերջապէս մինչեւ «Գրբզ Կէօզ» ըսուած ջուրը հանգիստ ու խաղաղ էինք շնորհիւ Միս Կրէֆըմին: «Գրբզ Կէօզ» ամէն ջանք ըրին որ Միս Կրէֆըմը մեզմէ զատեն. այս աղնիւ Օրիորդը չէր ուզեր բաժնուիլ: Բաց ամէն ջանք ըրին եւ վստահեցուցին զինք թէ աքսորեալները խաղաղ պիտի ճամբորդէին: Բաժանումէն հազիւ ժամ մը անցեր էր երբ սկսան ամէն կողմերէ մեր վրայ թափուիլ ու՞ր էին պահուած այս գազանները եւ ի՞նչպէս լուր առին թէ Ամերիկացի միսիօնարուհին մեզմէ բաժնուած է:

Հոս նոր կոտորած, առեւանգում, պղծութիւն, չափը անցաւ, աղաջանք, պաղատանք օգուտ չէր ըներ, դրամ ունեցողին դրամը կ'առնէին ու դարձեալ իրենց ուզածը կ'ընէին, հակառակ որ կը խոտանանային բան չ'ընել եթէ դրամ տուող ըլլայ: Էրիկ մարդերը կը բաժնէին կիներէն չեմ գիտեր թէ անոնք ի՞նչ խոշտանգումներով կ'սպաննէին: Դարձեալ գե-

(*) Միշտ այսպէս եղած է թրքական քաղաքանութիւնը, երբ օտարներ կան անոնց առջեւ տարբեր կը վարուին զոհերուն հետ, եւ այդ կեղծիքի շնորհիւն է որ շատ մը Եւրոպացիներ խաբուած են եւ նոյն իսկ յանցանքները Հաջերուն վերագրողներ եղած են: — Ծան. Ամփ.

ղեցիկները կը զատէին կը տանէին, շատեր այդ «Գըրգ Կէօզ» (Քառասուն-Ս,չք) ըսուած կամուրջին վրայէն կարծես թէ լաթի կտոր մը, վար կը նետէին շատերը վիրաւոր, շատերը արդէն մեռած չանձնը-ուեցան գետին: Այս չարչարանքները դեռ չէր սկսած ժանտարմաները լուր բերին թէ Միսիօնարը կ'ուզէ որ իր աշակերտուհիները անմիջապէս իր ետեւէն ղրկուին, հաւատալով այս շնական յօրինուածքին, գեղեցիկ աղջիկները մէջտեղ ելան, այս խեղճ Սեբաստիացի աղջիկներուն ինչէ՞ր չ'ըրին մեր աչքերուն առջեւ եւ սկսեցին անդամատել, խեղճերը կ'աղաչէին որ շուտ սպաննեն, անոնք կը պատասխանէին, «եթէ ձեզմէ եօթը հոգի այսպէս չարչարենք, Հաճը գնացած կ'ըլլանք»: Շատերը լըլկելէ վերջ մերկացուցին եւ սուրին վրայ նստեցուցին, աչքեր փորել, քիթ կտրել սովորական բան դարձած էր:

Այս տեղ ալ բաւական կորուստ տալէ վերջ մեզ տարին Մալաթիոյ Զիֆթլիկը, հոս տասը օր մընացինք, ի՞նչպէս նկարագրեմ այս տասը օրուան տառապանքը...: Ամէն կողմերէ նոր նոր աքսորեալներ կը հասնէին հոս. նոյն ատեն շուրջերնիս հաւաքուեցան Թուրքեր, Քիւրտեր ալ, անօթի գազաններու պէս մէջէրնիս կը պտտէին, հաւնածները կը զատէին, կը տանէին: Յետոյ նորէն գանոնք ետ բերելով մեր առջեւ չարչարելով կ'սպաննէին: Թուրքերէն ոմանք ալ լրտեսելու կուգային, չլի կիներու ծննդաբերութեան ատեն քովը կը կենացին երբ արգանդէն իջնար անմիջապէս սուրին ծալրը կ'անցնէին ու կ'սպաննէին: Անգամ մ'ալ պատահեցաւ որ մեր կեցած տեղին մօտերը երբ Թուրքը սուրով կտրեց մանուկը եւ երկուքի բաժնեց գաջն, չէր կին մը արցունքոտ աչքե-

րով դիտել տուաւ թէ այս խեղճ անմեղը ի՞նչով չանցաւոր է, Թուրքը պատասխանեց թէ ատոնք օճի ձագեր են պէտք է հիմա սպաննենք որ վաղը չի խաչթեն: Հոս գործը միայն երիտասարդ աղջիկներով չէր վերջանար, բաւական տարեց կիներ ալ բաց է բաց կը խաչտառակէին մեր առջեւ եւ չետոյ աչքերը փորելով հորերու մէջ կը լեցնէին:

Տասն օր վերջ երբ մեզի դարձեալ քալելու հրաման ելաւ սկսանք ճամբաները ձեռք առնել: Այլեւս շատեր չուսահատ կը ձգէին իրենց մանուկները, ա'լ շատեր ոտաբորելի կիսամերկ կը քալէին: Օր մը ճամբան քալած ատենս տեսայ որ սիրուն աղջնակ մը ճամբուն վրայ ձգուած էր: Մայրը, անշուշտ փոքրիկը անօթի, ինք նոյնպէս անօթի եւ չոզնած, ինք իր անձը ազատել միայն ուզած է, որքան ալ որ նեղութիւններ քաշեցի, բայց դեռ կորովս չէի կորսնցուցած, խիղճս չի տարաւ ըսի որ այս պզտիկը ես պիտի առնեմ, շատեր վրաս խնդացին, բայց մանուկը դիրկս առի քալեցի: Բաւական տեղ քալելէ ետք ուրիշ մը տեսայ, մանչ մը ան ալ առի երկուքը մէկ շալկեցի եւ քալեցի: Հիմա ամէնուն ծաղրանքին առարկան եղայ, բայց իրենց կ'ըսէի թէ ի՞նչ անգութ էք, չէ որ ասոնք ալ հոգի ունեցող էակներ ե'ն: Ես մտիկ չ'ըրի, բայց ժամերով քալելով այսպէս մանուկին մէկը մեռաւ, ձգեցի իսկ այնպէս տեղ մը եկաւ որ տեսայ միւսն ալ պիտի մեռնի ան ալ թողուցի տեղ մը ու այլեւս չի մեղադրեցի այն մայրերը որ կը ձգէին իրենց զաւակները: Խարբերդի հողէն կը ճամբորդէինք, տեղ մը կեցուցին, մատղաշ մանուկները հաւաքեցին քանի մը Քիւրտեր իրենց խուսափաներով վեր վար ցնցելէ, քարերուն զարնելէ ետք քա-

րիւղ լեցուցին ու վառեցին: Մեզի սովորական կը դառնար հետզհետէ, այլեւս չէինք զգածուեր այնչափ որչափ առաջ: Յետոյ այդ մայրերուն ստինքներուն ծայրը կտրեցին աակէ հաճույք կ'զգային, այդ գազանները: Երկու մանուկներ բերին կեցուցին, մայրերը կանչեցին եւ հրաման ըրին որ իրենց գաւակներուն ականջներէն խածնեն ու կտրեն, տընտընալու պահուն սուինները կողին կը խրէին: Շատերու գիտեմ անհաւատալի է ասիկայ բայց թէ ես թշուառս տեսայ իմ աչքերովս, նախաջն դեռ չարչարանքի նորանոր տեսակներ պիտի տեսնէինք որ եթէ ուրիշներ ինծի պատմէին քիչ մը տարակուսելու չանցանքը պիտի գործէի: Մեզ արդէն լեռներէ, ձորերէ կը տանէին, չի մտնամ չիչելու թէ սայլեր էջեր եւն. մինչեւ «Գըրգ Կեօզ» թողուցին, շատերէն ալ արդէն խլած էին առաջուրնէ, իսկ մնացածները այդտեղ կողոպտեցին, մենք ստիպուած կը քալէինք ոտքերս արիւնոտած, կոտրուած, անօթի ծառաւ մեր գոչութիւնը կը քաշքշէինք: Ամիսները կը սահէին այսպէս եւ անվերջ ճամբորդութիւնը իր վախճանը չէր գտներ: Օր մը մեզ կեցուցին տեղ մը իբր Վէ հանգստանալու համար, որքան որ կուզեմ չիշատակել այդ լեռան անունը, կը ցաւիմ որ չեմ չիչեր: Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի մէջ տեղը ըլլալ կը թուէր ինծի: Լեռ ըսի բայց ի՞նչպէս տեղ մըն էր, հսկայ, սրածայր եւ սուր քարերով, ապառաժներով լեցուն: Ոչ թէ հանգստանալու համար էր որ մեզ այդտեղ կանչեցուցին այլ՝ այդ ալ նոր տեսակ չարչարանք մըն էր, ոչ միայն պառկելու տեղ չկար այլ նոյն իսկ նստելու, ոտքի կենալու, տեղ չկար որ կենայինք, ստիպուած էինք ապառաժներէ կախուիլ,

անոնք բաղդաւոր էին այդ գիշերը որոնք առանց բռնելու կրնային կենալ: Շատեր թաւալզլոր կերթացին ապառաժներէն վար ալ ոտքի չկենալու եւ չի տեսնելու աւելի սարսուալի բաներ: Անոր ալ գոհ պիտի մնայինք եթէ մեզ Հանդարտ թողէին, բայց ոչ, անխիղճները այդպիսի ազնիւ զգացումներէ զուրկ էին, Մուհամմետի լակոտներէն սպասել ուէէ բարի բան մեծ ոճիր է, ասոնք ոճրածիրներ են ուրիշ ոչինչ, Հոս եւ բաւական կորուստ տուինք առեւանգումէ, կոտորումէ: Լուսաբացին էր ապառաժներէն վեր մագլցելով լեռան կատարը Հասանք, տեսանք ահագին խոռոջ մը, շատեր այդ տեղը փրկութեան աւազան մը նկատեցին եւ իրենք զիրենք նետեցին այդ խոռոջին մէջ անէծք թափելով աշխարհին եւ վրէժը թողելով մնացողներուն:

Չուրի պակասը այլեւս ամենէն նեղացուցիչն էր, դիտմամբ մեզ կը տանէին այնպիսի տեղերէ ուր ջուր չի գտնուի, արդէն Միջագետք էինք, տաքութիւնը աւելի կը ծառաւեցնէր մեզ, քալելն ալ մեր անբաժան տանջանքն էր, կը բաղձայինք որ գոնէ ցեխի մը կտոր ձեռքերնիս ունենայինք այդ ցեխին խոնաւութիւնը մեր պապակած շրթունքներուն դնէինք, ցեխը ջուրով եւ հողով կ'ըլլայ, այդ երկուքին գոյութիւնը արդէն շատոնց մեր աչքերէն աներեւոյթ եղած էր, կենդանիներու մէջին կը բաղձայինք, բայց ուր է կենդանի, միայն ժանտարմաներու ձիւրը կային երբ անոնց միզելը տեսնէինք կը վազէինք, սակայն այդ ալ մեզմէ կը զրկէին, «ֆեաֆիրներ», կ'ըսէին, «գուք միթէ արժանի՞ էք իմ ձիւն մէջը խմելու»: Կը մտրակէին եւ նոյն իսկ սուրբերով կը դարձնէին մեզ զրկելու Համար գոնէ այդ նուաստ Հա-

ճուրջէն — եթէ կարելի է «Հաճույք» կոչել: Մայրիկիս ոտքերը ճեղքոտած, ուռած, խեղճ մայր՝ խեղճ մայր. սակաչն ես թեւէն կը բռնէի, կը քաշէի, «քալէ մայրիկ քալէ, առաջ անցնինք, ետ մնացողը միշտ չարչարանքի ենթակայ է»:

Իաշտին մէջ Հանդիպեցաւ Հոր մը կարծես գիշերուայ խաւարին մէջ պայծառ լոյս մը ծագեց: Բայց ինչով պիտի կրնայինք ջուր քաշել ամաններու երես տեսած չէինք, նոր Հնարք մը եւս մտածեցինք. Հինցած լաթեր պատուտելով իրար կապեցինք երկարեցաւ, ծայրը թանձր լաթ մը եւ քար մը կապեցինք, թանձր լաթին պաշտօնն էր ջուրը իր մէջ քաշել, իսկ քարին պաշտօնն էր լաթը ջուրին մէջ թաղել որ թացութիւնը անելի ըլլայ, այս կերպով չաջողեցանք լեզունիս դպցնել շրթունքնիս թրջել, ձեռքէ ձեռք կը չափշտակուէր այս աղտոտ լաթի կտորները, կը ծծէինք իբրեւ թէ մեղր քսուած ըլլար, իբրեւ թէ ամենամաքուր բան մը եղած ըլլար, ո՛վ կը փնտոէ մաքրութիւնը: Ի՛նչ ուրախութիւն էր, ի՛նչ հրեծուանք էր երբ առաջին անգամ լաթը Հորէն թաց ելաւ: Այս երջանկութիւնը շատ չի տեւեց, Ժանտարմաները վրայ Հասան, մտրակեցին արգիլեցին զմեզ այդչափ բաղդաւորութենէ մը իսկ, ալ ճար չկար մայրեր կը ձգէին իրենց դաւակները, չի տեսնելու Համար անոնց չարչարանքները, «անօթի ենք»ը մոռցած. լեզուն դուրս կը Հանէ, չորցած է, պապակած է, չի կրնար խօսիլ ու կը քալենք ամիսներէ ի վեր. եւ չէին թողուր որ տեղ մը կենանք: Եթէ անօթի ու ծառաւ պիտի մեռցնեն գոնէ վիրաւոր ոտքերով մեզ չի քալեցնեն:

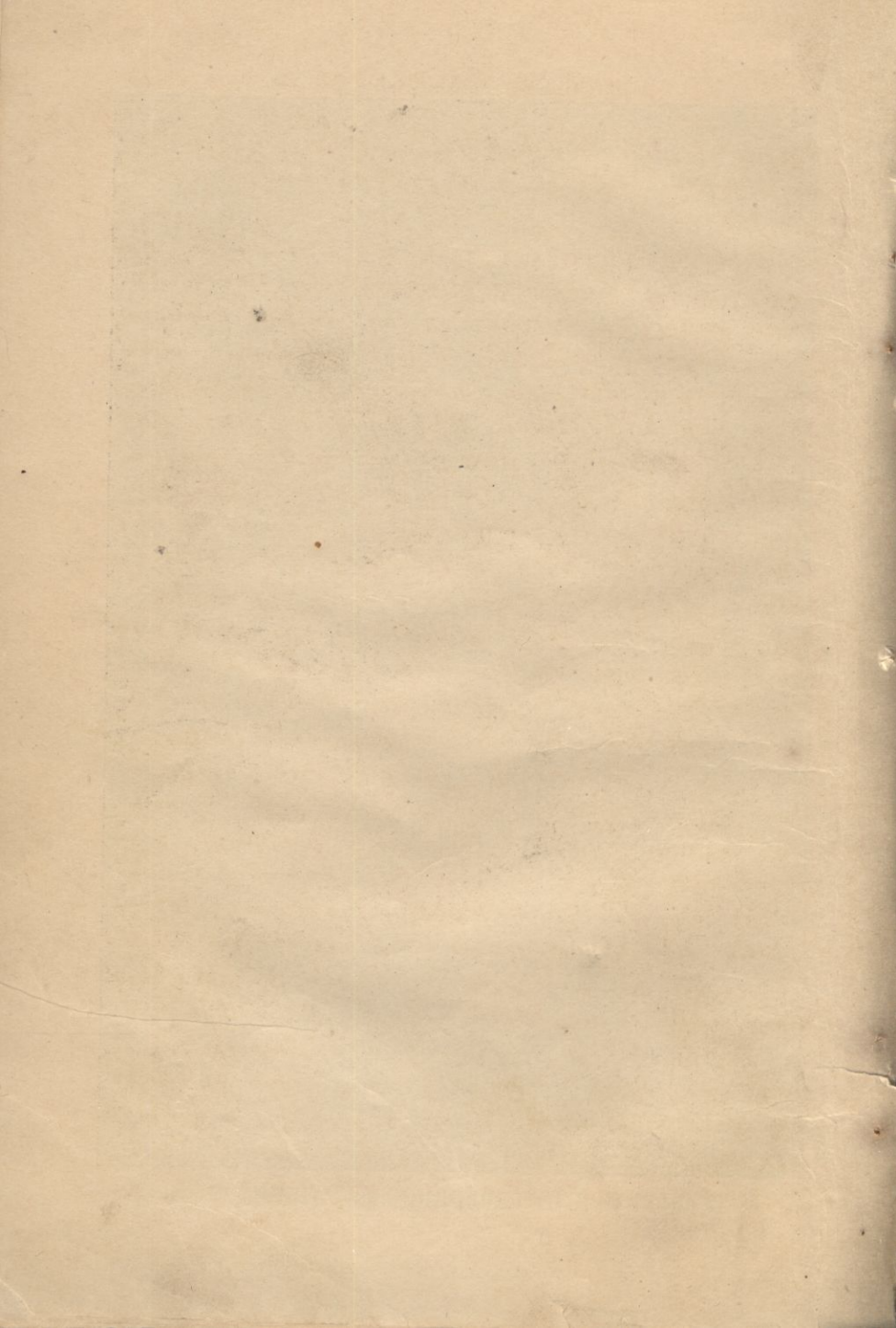
Արեւի կիզիչ ճառագայթին տակ բոկոտն ու կիսամերկ կը քալէինք, յանկարծ մեզ հանդիպեցաւ դիակ մը: Պահ մը ժողովուրդը իրար նայեցան. ստամոքսի պահանջը զօրաւոր էր այլեւս ուրիշ բոլոր նրկատուները կ'ոչնչանային. մէկը կամաց մը դիակէն կտոր մը կտրեց, այլեւս ամէնքն ալ, ձեռքով որքան որ կրնային կտրել, կտրեցին եւ ուտել սկսան: Քանի մը վայրկեան ետք ո՛չ ոսկոր կար եւ ո՛չ մէկ մաս մը, դիակին տեղն իսկ անցայտ էր: Առաջին անգամ ինծի սոսկում ազդեց. մարդու միս ուտել՝ միթէ՞ զագաններ էինք, բաց այդ վայրկեանական ցնցումէն ետք, այլեւս միտքս իսկ չէր գար մեր սովորական սնունդն էր ու բաղդաւոր էինք որ մեռածներու հանդիպէինք, շատեր կը հիւանդանային, բաց ստամոքսի պահանջն էր քանի շունչ ունէինք դեռ պահանջը պէտք է գոհացնէինք:

Բաւական քալելէ ետք, հասանք տեղ մը ուրկէնչմարեցի հորիզոնէն ծուխի մը դէպի ամպերը բարձրանալը. յանկարծ մտքիս մէջ ծագեցաւ նոր գաղափար մը. երթալ մուրալու, գոնէ մայրիկիս համար քիչ մը հաց եւ ջուր բերեմ, ըսի. հիւանդ էր խեղճ մայրս. ժանտարմայէն պէտք է հրաման առնէի, եթէ ոչ կ'արգիլէր մեզ խումբէն բաժնուելու: Մօտեցայ ժանտարմային մէկ-երկու հարցումներ ընելէ ետք, համարձակութիւն առի իմ փափաքս յայտնելու. ցոյց տուի մօրս վիճակը, գլխութիւն խնդրեցի. «չեմ կըրնար», ըսաւ, «եթէ դուն երթաս, ամէնքն ալ պիտի ուզեն երթալ»: Ոտքերը ինկալ աղաչեցի. հաւանութիւնը առի. ուղղակի ծուխին կողմը գացի. Քիւրա

գիւղ մըն էր, արդէն տարիի մը կը մօտենար մեր այդ տեղէ տեղ քշելնին. հետեւապէս Քիւրտերուն մէջէն Չէրքէզներուն եւ Չաղաներուն լեզուն սորված էի, նաեւ քիչ մ'ալ Արարերէն գիտէի, որ վերջը աւելի սորվեցայ. այս գիւղը երբ մտայ շուարեցայ, արդեօք ո՞ր մէկ դուռը զարնեմ որ զիս պարապ ետ չի դրկեն եւ չի անարգեն. բաղդիս ըսելով դուռ մը բախեցի. դեռատի կին մը եկաւ, Քիւրտերէն իմ վիճակս եւ մօրս վիճակը նկարագրեցի. լետոյ խնդրեցի որ իր ամենասիրելիին սիրոջն օգնէ քիչ մը. այս հարսը չի գիմացաւ աղերսանքիս. քանի մը շաւաշներ փոքր տիկ մը ջուր լեցուց եւ քիչ մ'ալ փիլաւ: Ի՞նչ օրհնեալ բան էր կերակուր, հաց եւ ջուր. ամիսներով երեսը տեսած չէինք, միայն խոտեղէնով եւ դիակով ապրած էինք. թէ ինչպէս հասայ ժողովուրդին մէջ, այդ չեմ գիտեր. կարծես թէ նոր կեանք մը վրաս եկաւ. քոյրերուս վրայ չէի մտածեր. միայն մայրս, խեղճ մայրս երբ տեսայ որ ճամբան քալելու անկարող է, մէջքը պարան մը կապեցի, եւ մէկ ծայրն ալ իմ մէջքէս, այսպէս չարչարանքով բերած այդտեղ ձգած էի: Ժողովուրդը վրաս հասաւ երբ տեսաւ որ ծրար մը կը բերեմ, ամէնքն ալ անօթի, ծառաւ էին. ես ո՞ր մէկին տամ. ուրիշ բան չէի կրնար ըսել, կ'աղաղակէի, «մայրի՛կս, մայրի՛կս... միայն». հազիւ կարող եղայ քիչ մը մօրս հասցնել. առած էին ձեռքէս խեղճ անօթի ժողովուրդը: Ա՛հ, մայր իմ, պատկերդ դեռ աչքիս առջեւն է. երբ հացը տեսաւ աչքերը փալլել սկսաւ. ինքն ալ շարժում մը ըրաւ հացը ձեռքէս խալելու. ա՛խ անօթութիւնը: Քիչ մը կենդանութիւն եկաւ վրան, սնունդ առնելէն ետքը: Երբ ժանտարման տեսաւ այս սովալլուկները, հրաման ըրաւ, որ այ

ԹԷՓԵՐԻԿԻ ՄԱՐԴԱԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԸ

Քիւրա գիւղին մօտը երթանք. դարձեալ գիշեր էր. այդտեղ իջեւանեցանք, այսինքն մերկ նստեցանք դեռնին վրայ:

Մեզ առաջնորդող ժանտարման Քիւրաերէն կը խօսէր, ուստի սկսեց տեղացիներուն հետ խօսիլ, մօտեցայ կամաց մը, հասկցայ որ մեզ այդ գիշեր կոտորելու, կողոպտելու հրաման կուտայ. «Կրնաք ուղածնիդ ընել», կ'ըսէ. սիրտս դարձեալ դող ելաւ, մայրիկիս ըսի եղելութիւնը. Ի՞նչ կրնայինք ընել, ո՞ւր կրնայինք փախչիլ, ոչ մէկ բան կարող էինք ընելու. միակ չոյս մը ունէի, այն էր դարձեալ գիմել այդ Քիւրա կնոջ, նորէն ոտքերը իջնալ, աղաչել որ մեզ գոնէ այդ գիշերը ներս առնէ. գիմեցի: Այդ կնոջ էրիկը զօրք էր, հետեւապէս օգտուելով այդ առիթէն, ըսի, «Ամուսնոյդ սիրոջն մեզ այս գիշեր ազատէ այս պատահելիք տանջանքէն, մայրս, քոյրերս եւ զիս»: Դժուարին կուգար այդպիսի մի բան ընել, որովհետեւ պատասխանատուութիւն կար. եթէ մէկ Հայ պահուէր ու գիտնային թէ ով էր պահած՝ տունը աւերակ կը դարձնէին: Ոտքերը համբուրեցի, աղաչեցի. տեղի տուաւ կիւնը. զնացի մօրս իմացուցի, քոյրերս միասին երթալու վրայ էինք, երբ մեզի հայրենակից հարս մը՝ Եբրուհի՛ ծանր չղի վիճակի մէջ էր եւ մեր քովը կեցած սա ալ ինծի աղաչեց որ բարեխօսութիւն մը ընեմ Աստուծոյ սիրոջն, եւ զինք այդ տեղը տանիմ. նաեւ երիտասարդ քոյրը Նուրիցայ անուամբ, իր աղջիկը պզտիկ էր, անոր համար հոգ չէ ըսաւ, բայց քոյրս: Ի՞նչ ընէի, կնոջը խոստացած էի միայն մայրս ու քոյրերս, բայց երկու հոգի եւս պիտի աւելնային: Խոստացայ իրենց որ անպատճառ դամ: Դարձեալ Քիւրա կնոջ ոտքերը ինկայ եւ շունի պէս

լզել սկսեցի դանոնք: Եղելութիւնը պատմեցի եւ ըսի թէ եթէ դուն ըլլայիր այսպէս ծանր վիճակի մէջ ի՞նչ պիտի ըսէիր այն անձին որ քեզի չուզէր օգնել: Այդ կիներ այս անգամ ալ իմ ազաչանքներուս տեղի տուաւ եւ համաձայնեցաւ: Անոնք ալ երկու քոչրերը եկան այժմ եղանք վեց հոգի. հազիւ ներսը մենք տեղաւորուած էինք, երբ դուրսէն ողբալի ձայները լսուիլ ըսկըսեցին. ազազակը երկինք կը բարձրանար: Բաց ի՞նչ տարօրինակ զուգադիպութիւն. այս Եւզոկիացի հարսն ալ ներսը սկսաւ երկունքի ազազակները. Քիւրտ հարսը սպառնաց մեզ, որ եթէ ձայն հանէք, դուրս կը վոնտեմ. բաց հարսը ամէն ջանք կը թափէր ձայն չի հանելու. կրնա՞ր...: Մեզ քչեցին ախոռը, ձայն դուրս չելլելու համար, վասնզի եթէ լսուէր դուրսէն, վտանգաւոր էր: Կովերու թրիքին վրայ կենալ հարկ էր. կնոջ կողորդէն կը սեղմէինք, բերանը կը բռնէինք որ ձայն չի հաներ. իսկ Քիւրտ կիներ թակը ձեռին իմ դլխուս կը զարնէր թէ դուն պատճառ պիտի ըլլաս տունիս քանդումին եւն...:

Վերջապէս կիներ ազատեցաւ, մանչ մը ունեցաւ. սովորական մանուկներէն խոշոր. զարմանալին այն է որ այսքան նեղութիւններէ եւ անթութիւններէ ետք այսպէս առողջ մանուկ մը կը ծնէ՞ր...: Բնութեան դադանիքն է այդ: Կիներ հանգիստ էր, բաց դուրսի ճիչերը, ազազակները մեզ կը սոսկացնէին. կիներ ինք զինքը շատ զսպեց ձայն չհանելու համար, սակայն մանուկը խօսք չէր հասկնար: Անիկա կովերու աղբին վրայ էր. խանձարուր չունէր, որոյ՛հետեւ մենք արդէն մերկ էինք. ի՞նչ կրնայինք ընել այդ անբաղդին. միակ մտահոգութիւննիս այն էր թէ եթէ լսեն դուրսէն, մէկի տեղ ինը հոգի պիտի վերջացնեն, վեց հոգի

մենք էինք, իսկ երեք հոգի ալ իրենք էին: Մանուկին բերանը սեղմեցինք որ ձայնը չելլէ. բաւական այսպէս չարչարուեցանք. մանուկը խօսք չէր հասկնար, ես գլխուս, ուսերուս, թաղը կուտէի, հոգ չէի ընէր. կինը իր սպառնալիքը կը շարունակէր մեզ դուրս ընելու: Վերջապէս մանուկին կողորդը, բերանը, ստիպուած սեղմելէն, ան ալ իր բաժինը առաւ աքսորի ճամբուն մէջ. . . :

Դարձեալ սեւ առաւօտ մ'էր երբ դուրս ելանք մեր տեղէն. նախատինքներ լսեցինք, այն ատեն մեռած մանուկը ձեռքս առած ըսի. «աՀա ձեր ըրած գործերը, ձեզմէ ի՞նչպէս բարիք չուսալ»: Գիւղէն դուրս ելլելէն ետք, փորեցի կակուղ տեղ մը մանուկը թաղեցի, բաց թէ ի՞նչ աղաղակ էր այդ գիշերուան ժամանակը, տեսարանը կը պարզուէր մեր աչքին. դիակները ձորին մէջ լեցուած էին. այդ չէր որ մեզ կը սոսկացնէր, ատոր մեր աչքերը շատոնց վարժուած էին. շատ մը կիներ շամբուրներով կիսեւի եղած, մաս մը կիներ ալ պաշտած էին, իբր թէ անասուններ եղած ըլլային, ու այսպէս խեղճերը կ'ողբային իրենց ցաւերը. խոշոր գամերով պաշտած էին. գամերը անոնց ոտքերուն վրայ էին դուրս ցցուած:

Դարձեալ անվերջ քալելը սկսեցինք տաժանքոտ ճամբան. Մէկեւ մեզի հետ Խարբերդցիներ ալ կային, սակայն ճանապարհին ուրիշ խումբ մը եւս պատահեցաւ. ասոնց քով որ հասանք, նոր տեսարանի մը հանդիսատես եղանք: Այդ դժբաղդները Խարբերդի քաղաքէն էին. ճանապարհին վրայ քանի մը կիներ պառկեցուցած էին. ոտքերը պարաններով կապած, երես ի վար դարձուցին երբ մօտեցանք, մեզմէ դատեցին քանի մը կիներ, որոնք պէտք էր այդ պարանները քա-

չէին կիները քարշ տալով. երկու տեսակ չարչարանք մէկը որ քարշ եկող կիները չարաչար մեռցնել, իսկ միւսը ձիերու պէս քաշել տալով զանոնք եւս մտրակելով մեռցընել: Այս խուճերին մէջ կային քանի մը կիներ, որոնք չլի էին. անգուժները այս խեղճ կիներուն որովայնը կտրելով՝ մանուկները սուրններուն ծայրը կ'անցնէին: ՈւրՓայլի մօտ մեզ ձորի մը մէջ կեցուցին. Քիւրտեր և Արաբներ չըջապատեցին. սովորական բռնութիւնները ի դորժ կը դնէին ամէն տեղ. չարչարանքը միշտ ընկերացնելով բռնաբարումին: չանկարժ երկու Հաստ ձողեր բերին, մէկը միւսէն 30-40 քաջլ հեռու գետինը Հաստատեցին, Հիմա Հաւաքեցին ութը մանուկներ. կանչեցին ատոնց մայրերն ալ. բերին Հաստ զօրաւոր ոլորուն թելեր, բերին նաեւ Հաստ ասեղներ. թելերը պատրաստ անցուցին ասեղին եւ Հրամայեցին որ ասեղը իրենց մանուկներուն ականջներէն մէկ կողմէն միւսը ծակեն անցնեն. բոնի կերպով ընել տալէ ետք, կախեցին օդին մէջ երկու ծայրերը կապելով ձողերուն. Հիմա կարգը եկաւ կատակի — մանրամասնութիւնը չեմ ուզեր գրել, միայն չոր պատկերը չիշելը բաւ կը Համարեմ: Անշուշտ է որ այդ խեղճ կիները ի՞նչպէս դողդոջուն ձեռքերով կ'ընէին, մանուկները կ'աղաղակէին. «մա՛յր, մի՛ ըներ», մայրերը կը դառնային բռնակալներուն ոտքերը կը Համբուրէին որ խնայեն իրենց ընել տալէ, բայց բռնաւոր գազանները ատկէ Հաճուք կը զգային: Ներոն պիտի սահմուկէր եթէ այսպիսի տանջանքներ տեսնէր: Հիմա մանուկները կը սաւառնին օդին մէջ, ճիչերը մեզ կը խլացնեն, բայց դեռ վերջացած չէ տրաման. այժմ բերին դանակներ չանձնեցին այդ կիներուն — չի մոռնանք որ միշտ սուրերը այդ մայրերուն կըռ-

նակին կամ կողին վրայ դրուած էր դժկամակութեան պարագային, ծայրը կը խրէին խեղճ կնոջ մարմնոցն— տեսարանը շատ ահուելի էր. Հեռուէն կուզային շնական ծիծաղով մը, «Սանըմ էֆէնտի, սա թեւին օխան քանի՞ դրուէ է, կարէ ատկէց քանի դրուէ որ կ'ուզես պիտի տամ»: Միւսը կուզայ ազդրէն կարէ, ուրիշ մը կուրծքէն կարել տալով՝ իրենց մայրերուն կերցնել տուին (*): Մայրերը իրենց զաւակներուն վրայ մըսավաճառութիւն պէտք էր սորվէին: Մանուկներուն վերջին ճիշերը մայրերու աղերսները այս դազաններուն աւելի ծիծաղը կը շարժէր:

Մեզ այդ տեղէն քչեցին Ուրֆայէն օր մը Հեռու տեղ մը. այդտեղ լեցուցին շրջափակի մը մէջ: Արարները մտան մեր մէջ. այս անգամ շատ մանր աղջիկներ, 10 տարեկանէն վար, եղողները ներս դոմը տարին: Մայրս Հաւաքեց քոյրերս ու զիս. իրարու վրայ կծկուեցանք նստեցանք: Խեղճ մանուկներուն ճիշը Հազիւ անոնց կոկորդներէն դուրս կ'ելլէր... կ'աղաչէին. «Չէ էֆէնտի, ոտքերդ պագնեմ, մի՛ ըներ...» կը լսէինք, սրտերնիս կը ցաւէր, բաց ի՞նչ կրնայինք ընել, Ժանտարման պատին վրայ նստած իր քէչֆը կը քէր: Համբերութիւնս Հատաւ, մութին մէջ Համարձակութիւն առի սկսեցի նախատինքներ թափել.

(*) Գուցէ ընթերցողներէն ոմանց Համար անբնական թուի այս բարբարոսական դէպքը. ի՞նչպէս բռնի կերպով զաւակները չարչարել եւ մարմինէն զանազան մասեր կտրել, աչքեր փորել, եւն.: Բայց երբ մարդ ամիսներով կը ճամբորդէ, ու երբ բռնութեան տակ անօթի եւ ծառաւ կը մնայ, շատ զարմանալի պիտի ըլլայ եթէ այդ մարդը իր բանականութիւնը չի կորսնցնէ, եւ տրամաբանէ այնպէս ինչպէս Հանգիստ եւ բնականոն կեանք մը ունեցող մէկը: — Ծան. Ամբ.

պոռալով՝ «անխի՛ղճ անաստուածներ, խիղճ չունի՞ք⁶», դառնալով ժանտարմաչին պոռացի. «չան որդի, քու Մուհամմետիդ...: Ժանտարման ատրճանակը պարպեց մութին մէջ. ինծի չի դպաւ, սակաչն ուրիշ անմեղներ վիրաւորուեցան և ժանտարման ալ պատէն վար ցատկել ուզելու պահուն ինկաւ, ոտքերը ցաւեցաւ. կ'երեւի շատ ցաւ զգաց, հրամայեց որ Արարները դադրեցնեն չարչարանքները: Առաւօտուն այդ նոցն Արարները եկան եւ երեք մանուկներու երկ երկու Արարներ կաշնեցան ամէն մէկը մէկ սրունքէն բռնելով, երկուքի բաժնեցին. կարծես թէ հաւեր եղած ըլլային: Այս լիտի Արարները կը պոռային թէ. «Կեա՛վուրնե՛ր, ձեզի համար երեսուն երեք մարդ քիչ կուգայ», հարիւրաւոր կիներու բռնաբարութիւններէն ետք, ոտքերը կամ թեւերը կտրեցին ու այդպէս թողուցին որ չարչարուին: Տեսարաններ, որոնք դիտեմ որ ընթերցողներէն շատերուն անհաւատալի պիտի թուի, բայց ես իմ աչքերովս տեսայ...:

Ես մունետիկը պիտի ըլլամ աշխարհին մէջ պոռալու, հասկցնելու այս եղեոնը. ես վկան եմ, կենդանի վկան, այդ հրէշային բարբարոսութիւններուն: Վստահ եմ թէ շատ շատեր ալ կը վերապրին անոնք պիտի հաստատեն իմ ըսածներս. պիտի կանչեմ որքան ձայնիս ոյժը կը ներէ, եթէ չի կրնամ հասկցնել ու զգացնել օտարին, բայց իմ աչքերս լաչն բացած պիտի նայիմ Հայ երիտասարդին, Հայ մարդուն աչքերուն մէջ, մինչեւ որ ան հասկնայ իմ վիշտս, իմ վէրքս, որ բոլոր կենդանի թէ մեռեալ նահատակեալներունն է. պիտի նայիմ մինչեւ որ, և օրհնեալ ձեռքերով, այս արատը Հայ կնոջ ճակատէն սրբուի ՍՈՒՐԲ ՎՐԷԺՈՎ մը:

ԴԵՊԻ ՎԵՐԱՆ ՇԷՀԻՐ — ՃՈՒՌՃՈՒՊԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Մեծ քոչրս Աղաւնի վերաւորուած, մերկ, չուսահատ գիւս կ'ստիպէր, որ զինքը հորը ձգեմ, ճիշտ աչք պահուն հորի մը քովէն կ'անցնէինք: Ինչպէս պիտի ընէի աչք, «ով պիտի ուզէ ապրիլ ասկէ ետք» կ'ըսէր խեղճ քոչրս, «երբ այսքան տառապանքներ քաշեցինք եւ մեր պատիւը արատաւորեցին հրէշները, եւ ով գիտէ դեռ ասկից ետք ալ ի՞նչեր պիտի տեսնենք»: Թեւէս կը քաշէր, կ'աղաչէր կ'սպառնար որ ընեմ իր մտադրութիւնը, երբ ես անդրդուելի մնացի: Մէկ ալ նաչիմ որ ինքզինքը ձգեց հորին մէջ անմիջապէս աղաղակեցի, օգնութիւն կանչեցի, վերջապէս զինքը հանեցինք հորէն, բարեբաղդաբար ջուրը քիչ էր չի խեղդուեցաւ, ջուր խմած էր, հորէն ելլելէն ետքը քիչ մը կազդուրուած էր կարծես, ուրիշ օր մը եւս նոյն բանը պատահեցաւ այս անգամ ալ նոյնպէս զինքը հանեցինք... Աստուած իմ այս ի՞նչ տառապալից օրեր էին դեռ պատկերը աչքերուս առջեւն է, գիշերը քունս կը խռովէ, իսկ ցորեկը միտքս, չեն աներեւութանար այն բոլոր տեսարանները զորս ապրեցայ ոչ թէ օրերով կամ շաբաթներով այլ տարիներով: Ա՛հ խեղճ մայրս, օրէ օր կը տըկարանար, կմախք դարձեր էր արդէն, ոտքերուն քարերով պատռուածքներուն տեղերը մատ կը մտնէր, ուռած, մսերը կախուած էր, շատ անգամներ ձեռքերովս կը փետտէի, կը մաքրէի, քանզի կը կարծէի

Թէ այս անիծեալ ճամբորդութիւնը իր վախճանը պիտի ունենայ, եւ կը մտածէի թէ այդ պարագային ես ինչպէս առանց մօրս հովանիին պիտի կրնամ ապրիլ, ուստի իմ մասին ալ չէի մտածեր որքան մօրս: Ի՞նչ ունայնամտութիւն է եղեր 9-10 ամիսներ անվերջ ճանապարհներ կտրած էինք ու դեռ հանգրուան մը հասած չէինք, մայրս չուսահատ կ'ըսէր ինծի, «աղջիկս պզտիկս» — ամենէն փոքրն էի իր զաւակներուն մէջ — «դուն ինքզինքդ ազատէ քու գըլխուդ ճարը նաչէ ես արդէն պիտի մեռնիմ, թող զիս որ մնամ տեղ մը եւ դոնէ հանգստացած մեռնիմ» ոչ մայրիկս կ'ըսէի իրեն ես քեզ չեմ թողուր ուր որ երթամ քեզ հետս պիտի տանիմ, ու այսպէս քաշքըչելով կը տանէի: Մեզ իբր թէ Վէրան Շէհիր պիտի տանէին, այդ տեղին մօտ դետակ մը կը հոսէր, որուն «ձուռձուպ» անունը կուտային: Դարձեալ պաշարուեցանք Արաբներէ. այս զազաններն ալ թուրքերէն եւ Քիւրտերէն վար չէին մնար, տասնեակ մը կիներ սուրերու վրայ նստեցուցին եւ շատ մը կիներու ալ գլուխները կտրելով սուրերուն ծայրերը անցուցին, այս եղաւ ազգանշանը հազարաւոր անօդնական կիներու, մանուկներու կոտորածին, զորս ցորենի պէս հնձել սկսեցին:

Այլեւս հասկցանք թէ մեր տառապանքը իր վախճանը դտած է, շատերս որ մահը կը բաղձայինք, ու հիմա որ եկած մեր առջեւն էր. կ'ուզէինք անկէ խուսափիլ, փախչիլ, պահուիլ, բայց ճառ մը չկար մարդոց դիակները իրարու վրայ կը դիզուէր, ճիւղերը երկինք կը բարձրանար, աղաղակը, աղաչանքը օգուտ չէր ըներ, քարերը կ'ազդուէին, բայց այդ սեւամորթ սեւ սիրտերը չէին ազդուեր, ի՞նչ

տեսարաններ, ի՞նչ վայրկեաններ էին որ մեր վրա-
 չէն կ'անցնէին, այդ անկարելի է ճշգրտորէն նըկա-
 րագրել: Յոգնած, անօթի, ծառաւ. մանաւանդ ծա-
 րաւ, «Ճուռճուպ» առջեւնիս մօտ էր Հազիւ երկու
 վայրկեանի ճամբայ մը կար ու չէին թողուր որ գոնէ
 վերջին պահերնիս կաթիլ մը ջուր խմելէ ետք խող-
 խողուէինք: Եւրջերնիս շլթացած էին սեւամորթ-
 ները, խուճապի մատնուած էր ամէն ոք, ալ չէի
 կրնար որոշ տեսնել թէ շուրջիս ի՞նչ կ'անցնէր կը
 դառնար, միայն ինծի ունակութիւն դարձաւ մայրս
 ետեւէս քաշել, աւելի ժողովուրդին խիտ եղած
 տեղը կ'ուզէի տանիլ, կարծես թէ այդ Հնձումը չի
 պիտի Հասնի Հոն, գոցութիւննիս քիչ մ'ալ աւելի
 կ'ուզէինք երկարել: Հիմա չէին դատեր ոչ գեղեցիկը
 ոչ տգեղը, ոչ երիտասարդը, եւ ոչ ծերը ամենքը
 մէկ կը կոտորէին. կը կոտորէին. ու կը կոտորէին... :
 Ձէի դադրեր դեռ մայրիկս քաշելէ երբ Հսկայ Արար
 մը արիւնով ներկուած սուրը քաշեց մեզի, մայրս
 ձգեցի այդ պահուն եւ Հեռու ցատկեցի, երբ տեսայ
 որ մայրս լեզուն դուրս ձգեց Արարին Հասկցուց նը-
 շանացի թէ սպաննէ զիս բաց մէկ վայրկեան շնորհէ:

Դեռ կը զարմանամ թէ ի՞նչպէս այդ Արարը պահ
 մը սուրը վեր բռնած կեցաւ որ մայրս իր վերջին
 խօսքը ըսէ, կարծես թէ Արարին թեւը մէկը վերէն
 բռնած էր չէր թողուր որ Հարուածը իջնէ, ես դգա-
 ցած էի բնազդմամբ թէ մայրս բան մը պիտի ըսէ:
 Այնպիսի ազդեցիկ ձայնով մը եւ շեշտով մը ինծի
 պոռաց. «Թէ՛վերիկ, իմ տուած կաթս քեզի արիւն,
 թարախ դառնայ, եթէ ինքզինքդ այս վատ Մահմե-
 տականներուն չանձնես, եթէ ազատիս պատմէ լթէ
 ի՞նչպէս նահատակուեցանք ի սէր Քրիստոնէութեան

եւ ի սէր Հայութեան շուրանալով մեր կրօնը, մեր Աստուածը եւ ազգը, չի՛չ թէ ես ի՞նչպէս Յեղափոխականներուն կ'օգնէի, եւ դուն պէտք է որ չմոռնաս Հայոց Վրեժը...»: Աչքերս գոցեցի որ չտեսնեմ, սուրով մօրս գլխուն զարկաւ գազան Արարը, մայրս երկու կտոր եղաւ, ինքզինքս դարձեալ խուժանին մէջ նետեցի, մեծ քոչրս Աղաւնին տեսայ անոր փարեցայ լալազին հազիւ մեր մօրը վիճակը պատմեցի, ահա դարձեալ դահիճները մեզի մօտեցեր էին չորս կողմէն Հնձելով մարդկային այդ խեղճ էակները, մէկ ալ տեսայ Նարգուհի քոչրս ալ, այդ պահուն փախչելու տեղ չէր մնացեր, երկու քոչրերս քովս էին, մօտ էին, ա՛հ երկու Արարներ Աղաւնի քրօջս ոտքերէն բռնեցին հաւու պէս իրարմէ բաժնեցին, այդ գեղեցիկ աղջկան աղիքները դուրս թափեցաւ, Նարգուհի քոչրս ալ ինկաւ ես ալ վիրաւոր ինկայ, իմ վրաս ուրիշ դիակներ դիզուեցան...: Որքան երկար մնացեր եմ այդ չեմ գիտեր բարերազգարար երեսի վրայ ինկած եմ եւ թեւերս ճակատիս տակը այնպէս որ կարող եղած էի շունչ առնելու, երբ ինքզինքս եկայ ջանք մը ըրի ինքզինքս ազատելու դիակներու տակէն, գերբնական ոյժ մը առի կարծես, սողոսկելով ետ ետ գացի, հիմա օդ շնչեցի, քիչ մը ոյժ եկաւ վրաս բաց չէի կրնար ոտքի կենալ եւ ոչ իսկ շիտակ նստիլ, գլխէս հոսած աբիւնը լերթացեր էր, լեռան մը չափ ծանր էր գլուխս մարմնոցս վրայ, աչքերս արիւնով լեցուած էին, քիչ մը մաքրեցի, շուրջս նայեցայ կենդանութիւն, շնչոց չկայ, միայն դիակներ՝... դիակներ... ու դիակներ, ի՞նչպէս գէպի գետակը պիտի երթամ, մտածեցի որ միայն սողալն է միջոցը, այնպէս ալ ըրի, դիակներուն

ՀՈՒՌՆԻՊԻ ԿՈՏՈՐԱՅԷՆ ՎԵՐՋ՝ ՎԻՐԱԿՈՐ

վրայէն լճացած արիւնի մէջէն սողալով Հասայ գետակը: Ո՛հ, ի՞նչ երջանկութիւն, կարծեցի որ դրախտին մէջ եմ, արիւնս վրայէս մաքրուեցաւ ջուրին եզրը պառկելով թէ խմեցի զովացայ, կազդուրուեցայ բաւական:

Այժմ արեւուն տակ միս մինակ եմ, ու՞ր պիտի երթամ ի՞նչպէս այս գոչութիւնս պիտի պահեմ, լալու տեղ լուռ ու մունջ եմ, արցունքի տեղ արիւն կը հոսէր, խնամող ձեռքի տեղ ահագին լեռ ու ձոր պիտի կտրեմ, այս ողբալի վիճակիս մէջ կը մտածեմ որ տեղ մը Հասնիմ, բաց ու՞ր եւ ի՞նչպէս, դարձեալ սողալը միակ միջոցն էր որ կրնայի ընել, ձեռքերովս պէտք էր որ գլուխիս ճեղքուած տեղերը իրար սեղմեմ որ արիւնս չ'սպառի, արմուկներս գործածել սկսեցի, ջուրը պէտք էր որ անցնէի, քիչ մը ալ լողալ գիտէի ինքզինքս ջանձնեցի գետակին, ոտքերովս ու թեւերս ալ երբեմն շարժելով գիմացի եզերքը ձգեցի ինքզինքս, պահ մը Հանգստացայ, չետոյ սողալ սկսեցի աչն չոչսով թէ կարելի է վրան մը գտնուի Հոն երթալով գուցէ կերպով մը օգնութիւն ստանամ: Ի՞նչ միամիտ եմ եղեր սողալով ճամբայ պիտի կտրեմ, քանի մը ժամեր այսպէս չարչարուելէ չետոյ չուսաՀատ չորս կողմս նայեցայ, ո՛չ գիւղ, ո՛չ վրան եւ ո՛չ իսկ բան մը կ'երեւէր...: Պահ մը վերջ հեռուէն տեսայ մէկը կը քալէ, ձայնեցի, սուլեցի որքան որ կրնայի, դարմանքս մեծ եղաւ երբ տեսայ որ լսեց եւ դէպի ինձ ուղղուեցաւ: Արաբ մը էր, եկաւ մօտեցաւ քովս, անշուշտ չէի կրնար ծածկել Հայ ըլլալս, իմ վիճակս կը մատնէր, աղաչեցի որ զիս տանի գիւղ մը, կամ վրան մը, այս մարդը աղաչանքներուս անսաց թեւէս բռնեց ոտքի ելայ

բայց քալել կարող չէի, այս Արաբը զիս քաշքշելէն տարաւ Վէրան-Շէհիր բարեբաղդարար Ասորիի մը տուն տարաւ:

Անմիջապէս որ տեսան իմ վիճակս հարսը Նազէնի անուամբ, ելաւ ջուր տաքցուց եւ բաղնիք տուաւ, քիչ մը շաքար խնդրեցի ու վէրքերուս մէջ լեցնելով լաւ մը կապեցի, Ասորիները ուզեցին հասկընալ թէ ես իրաւ Քրիստոնեայ եմ, Խաչակնքեցի, եւ իրողութիւնը պատմեցի հաւատացին որ Հայ եմ: Զիս պառկեցուցին, երբ արթնցայ ինծի ըսին թէ երեք օրէ իվեր կը քնանամ եղեր, ետքը իմացայ որ խորհելով թէ մեռած եմ պատանք կը պատրաստեն եղեր...: Տասը ամսուան անկողնի կարօտս կուզէի առնել, այնքան հանգիստ էի, երբ արթնցայ կարծես նոր աշխարհ եկած էի լաւ եւ հանգիստ կ'զգայի, Հոս քանի մը օր հանգիստ առնելէ ետք, այս Ասորիներուն քով, երբ օր մը մուկետիկ մը կը կանչէր թէ Վէրան-Շէհիրի մէջ երկու Հայ փախստականներ կան, ո՛ր տունի մէջ որ են պէտք է անմիջապէս չանձնուին կառավարութեան, հակառակ պարագային ծանր պատասխանատուութիւն եւ խիստ պատիժ կայ...: Ասորիները երեսս նայիլ սկսեցին, կը կարդայի իրենց դիմագծին վրայի վախը, չէի մեղադրեր, նախ քան իրենց ինծի ըսելը թէ — պէտք է որ տանինք եւ կառավարութեան չանձնենք, — ես մտքիս մէջ միջոց մը կը մտածէի փախչելու, բայց ի՞նչպէս կընայի այդ ընել երբ ուժասպառ էի, լոգանքի ժամանակ ախոռին մէջը նշմարեցի կովու աղբի դէզը, միակ միջոցը այդտեղ պահուիլ էր: Քանի մը ժամ ետքը տեսայ աղջիկ մը որ հրապարակ բերին աղջիկը ծանօթ էր ինծի, Սերաստացի աղջիկ մըն էր, —

Օր. Լուսիկեան կը կոչուէր, այս ընտանիքը Փինկէնէն Սերաստիա գաղթած էին, ճանապարհին մեզի հետ էր, այդ աղջիկը ինքզինքը հորը ձգեց քանիցս, բայց Ժանտարման զինքը հանեց եւ ետքը Վերան-Շէհիր զրկեց իրեն կնութեան առնելու համար չեմ գիտեր թէ այժմ ինչո՞ւ չէ առած:

Յիշեալ աղջկան մագերը քաշեցին հրապարակ բերին, ես տանիքը նստած էի այս պատճառաւ ամէն ինչ կը տեսնէի, մերկացուցին 10-15 զինուորներու մէջ տեղը կաշնեցնելով ամէն տեսակ չարչարանքներ տալերնին տեսայ չեմ ուզեր նկարագրել... Ի վերջոյ քարերով չախչախեցին գլուխը եւ այսպէս մեռաւ, ուստի գիտէի թէ իմ գլխուս գալիքը նոյնը պիտի ըլլար, իսկ զիս «Ճուռճուպէն» բերող Արաբը կ'երթայ Քէօռ Ձիա պէկին կը մասնէ: Ի՞նչու գութ չունէին ասոնք, ի՞նչու չէին խղճար այս վատերը, հրեշտակի նման գեղեցիկ աղջիկը կէս Ժամուան մէջ կտոր կտոր ըրին: Ինձի սարսափ ազդեց, վերջապէս Ասորիները ըսին որ չենք կրնար գրեզ պահել, պիտի տանինք քեզ ալ չանձնելու, շատ լաւ ըսի թոյլ տուէք երթամ վարը լուացուիմ, չետոյ կ'երթանք. մինչդեռ ասոնք կ'ուզէին զիս համոզել թէ կառավարութիւնը քեզի բան չպիտի ընէ...: Վար իջայ հագիւ ոտքի վրայ կարող էի կենալ, աղբի դէզը որ ըսի չորցուած էր որը կը գործածեն անասուններուն տակը փռելու:

Հասակիս խորութեամբ փորեցի մութ անկիւն մը եւ մէջը մտայ այնպիսի ձեւով մը որ շունչս կարող էի առնել, բայց դուրսէն չի նշմարուիլ, քանզի ձեզունը շատ ցած էր, 1-2 Ժամ թէ տնեցիները եւ թէ դուրսէն զիս փնտռել սկսան, անոնց Ժամերով

փնտառուէրը պարապի գնաց. կը լսէի անոնց խօսակցութիւնը իրարու կը հարցնէին թէ ու՞ր գնաց այս աղջիկը...:

Այսպէս ցորեկը այդ էր տեղս, իսկ գիշերը անասուններուն քով նոյն տեղը: Կը վախնայի դուրս ելլելու կը վախնայի նոյնիսկ շունչս ազատ առնելու, քանզի դուրսի տանջանքը միշտ աչքիս առջեւն էր, ուստի կը նախընտրէի այդտեղ անօթի ծառաւ մեռնիլ քան թէ դուրս ելլելով գազաններուն ձեռքը իջնալ: Այսպէս շարաթներ անցան վրայէս, երբ օր մը տնեցիները ախոռին մէջ հետեւեալը կը խօսէին իրարու հետ թուրքերէն: «Հայերուն դէմ եղած հալածանքը դադրած է, անոնք որ ուզեն գործաւորներ պահել՝ կրնան»:

Այս լուրը երկնաբեր աւետիս մ'էր ինծի համար իրիկունը դուրս ելալ լուացուեցայ, մաքրուելէ ետք վերը տանիքը քովերնին գացի, զարմացան թէ երազ է թէ իրականութիւն իրենց քով կենալս... «աղջիկ ու՞ր էիր»: Ըսի որ ասկից երեք ժամ հեռուն Արաբներուն վրանը կայ հոն անոնց քով կ'աշխատէի բաց ձեզ կարօտեցայ եկալ տեսնելու, աւելցուցի նաեւ թէ դիտաւորութիւն ունիմ այստեղ կենալու եթէ մէկը զիս իր քով ընդունէ որ սպասուհի ըլլամ: Այս Ասորիները ըսին թէ իրենք գործ չունին բաց եթէ կուզես մեր դրացիները Արաբներ են անոնք պէտք ունին: Խնդրեցի որ բարեխօսեն ինծի համար ըրին. գացի ինկայ անխիղճ, անաստուածներուն մէջ: Իմ չարաչար աշխատանքիս փոխարէնը գիտէք թէ ի՞նչ կ'ստանայի... ծեծ, նախատինք... Ի՞նչ էր իմ ընելիք գործս, առաւօտէն կանուխ անասունները ջրել, կեր տալ եւ տակերը մաքրել, չետոյ այդ ա-

Հագին աղբը լեցնել կողովներու մէջ ու արտը տանիլ, կողովները իմ Հասակէս մեծ էր, ինծի կը կերակրէին այնպէս ինչպէս որ կատու մը... ասոր վրայ կ'աւելնար լուտանքներ, Հայհոյութիւններ... դաշտը պէտք էր երթալի՝ գործէի, տունը դառնալէն ետք տունի գործեր ընելու էի: Ամէն բան ընելու յօժար էի, բաց եթէ Հայհոյանք, նախատինք եւ ծեծ չի տալին, գոնէ պատճառ մը եղած ըլլար որ ծեծ տալին կամ նախատինք թափէին, առանց պատճառի այս բաները կը տարուի^օ, մէկը ոչխարին կը բարկանար՝ իր բարկութիւնը ինձմէ կ'առնէր, միւսը՝ կնոջը կը բարկանայ ծեծը ես կուտէի...:

Օր մը Թուրք կնոջ մը Հանդիպեցայ խնդրեցի որ զիս իր քովը առնէ, խորհելով թէ այդ տունը այս Արաբներէն լաւ պիտի ըլլայ քանի որ Թուրքերէնը Արաբերէնէն լաւ գիտէի կը կարծէի թէ այդ չափով մը պիտի նպաստէ:

Այիշա խանըմ Ուրֆացի, իսկ էրկան անունը Մստա էֆէնտի, այս լիտին ալ իրենց աչրերէն վար չէր մնար: Այս տունը քաշած չարչարանքներս մէկիկ մէկիկ չեմ կրնար նկարագրել, սակայն մէկ երկու կէտերը պատմելով բաւ պիտի Համարիմ: Օր մը այս կիներ Հիւրեր պիտի ունենար ինծի ստիպեց որ երթամ գառնուկ մը գողնամ, «խանըմ էֆէնտի ըսի, ի՞նչպէս կրնամ այդ բանը ընել խնայէ ինծի մանաւանդ որ աղջիկ մը եմ խեղճ ու թշուառ»: Այս խօսքին վրայ քանի մը փայտ կերայ, ստիպուեցայ տեղի տալ, լաւ ըսի, կ'երթամ. մութ է կէս գիշեր է գացի ոչխարներուն եղած տեղը, բացօթեայ տեղ մը որ միայն փրած կիսապատ մ'է շրջափակը, շունը վրաս չարձակեցաւ, Աստուած իմ ի՞նչ ընեմ նստեցայ շու-

նին առջեւը, եթէ պիտի մեռնիմ այսպէս թող մեռնիմ շունչ մը փարատուիմ քան թէ մարդ գաղաններէ, շունը մօտեցաւ քովս կամաց մը ձայն տուի Արարերէն իր հետը խօսիլ սկսեցի, իր հաչելը կամացուց եւ վերջապէս բոլորովին կտրեց ձայնը, զինքը իմ նստած տեղէն կը շոյէի, բաց արին քրտինքի մէջ էի, հովիւները հազացին ասդ անդ ձայն տուին քանի մը բոպէ ետք ամէն բան հանդարտ էր շունն ալ հանգիստ էր, այս խեղճ կենդանիին կրննալի իմ վիճակս հասկցնել եւ գութը շարժել բաց մարդոց, գաղան մարդոց չէի կրնար:

Երբ ամէն բան խաղաղեցաւ, երբ վստահ եղաց թէ վտանգը անցաւ, այն ժամանակ մտաց ոչխարներու երամին մէջ, մէկին ոտքերէն բռնեցի կը քաշեմ չի գար, ոչխարները իրար կ'անցնին տեսայ կարելիութիւն չկայ այն ատեն ծունկի եկայ գառնուկին տակ գլուխս փորին տակէն տալով ուսերուս վրայ առի... ահամայ գողութիւն ըրի տունը բերի, այդ կինը չի գիտաց ինձի որ հանգստանամ, «հայտէ», ըսաւ «աս գառնուկը մորթէ քերթէ որ մարդ չ'իմանայ»:

Բարերազգարար տեսած էի թէ ի՞նչպէս կը մորթեն ոտքերէն օդով լեցնել եւն., եփել ալ պէտք էր, եփեցի. հիւրերը Քէօռ Զիա պէչ եւ ուրիշներ եկան կերան խմեցին եւ գացին մնացած միսը պահեց իսկ ոսկորները տարաւ ինքը թափեց աղբանոցը որ չկրճեմ, այսպէս գողութիւն ըրի, մորթեցի, եփեցի եւ սակայն գոնէ մէկ պատառ մը ալ չտուին որ ուտէի: Քանի քանի անգամներ ծեծ կերայ առանց ոեւէ պատճառի: Գիշեր մը գլուխս սեմին վըրայ դրած քնացեր էի — անկողինս այդ էր այսինքն

չուներու տեղը, իսկ բարձս՝ սեմը—երբ մէկը ասեղով մարմինս կը ծակտէր, ցատկեցի ելայ, իրենց փեսան էր, «ի՞նչ կ'ուզես էֆէնտի» ըսի. «ֆեաֆիր ելիր ջուր տաքցուր, պիտի լողնամ» ըսաւ. հրամանը կատարեցի հլութեամբ, չաջորդ առաւօտ խանըմին պատմեցի եղելութիւնը, այս էգ զազանը փոխանակ իր սեռակիցին գթալու ըսաւ «օ՛Ք աղէկ է ըրեր ձեզի պէս ֆեաֆիրները չ'ապրին ալ կ'ըլլայ», օրէ օր ո՞րս կը շատնար բաց անգօր էի բան մը ընելու: Օր մը դարձեալ խանըմը հրամայեց որ հագուստները բազնիք տանիմ, հագուստները պատրաստած պաշուն միտքս բան մը ինկաւ, խորհեցայ որ պզտիկ վրէժ մը լուծեմ կամ գոնէ իրենց սիրտն ալ ցաւցնեմ: Ուտի կարմիր կծու պիպէռ առի հետս, դեռ ինք չեկած նստելիք տեղը ուզածիս պէս քսեցի դուրս եկայ, քանի մը բոպէ վերջ շունի պէս կզկզալ սկսան, ներքնապէս ուրախ կ'զգայի, քիչ մը սիրտս պաղեցաւ, անոնք զիս տեսած չէին այդտեղ ներս մտնելս, եթէ ոչ իմ պատիժս կը կրէի, վեր վեր կը ցատկէին, ես լուռ էի:

Վէրան-Շէհիր հինգ ամիսի չափ կեցայ, այդ ժամանակամիջոցին տեսայ շատ մը երիտասարդներու խողխողումը, ասոնք այն երիտասարդ զինուորներ էին որ Թուրք բանակին մէջ գերիի պէս գործածուելէ ետք այդտեղ կը բերէին «վարձատրելու», — նահատակ ազգ...:

Օր մը եօթը Քահանաներ բերին — միջանկեալ ըսեմ թէ այդպիսի պարագաներուն զիս բռնի տանիքը կը հանէին որ տեսնեմ ատոնց խոչտանգումները այս խեղճ Քահանաներուն տրուած չարչարանքները չէր նմաներ շատ մը ուրիշ տեսածներու...: Ամէն

չնութիւն(*) ի դործ դրին: Քէօռ Զիա պէյ և Աւմէտ օնպաշին նստած նարկիլի կը խմէին, անդին խեղճ Քաւանաները կը չարչարուէին անխիղճ զինուորներու ձեռքը, ինչպէս մեզի ըրած էին «Գզըլ Ըրմագ» անցած ժամանակնիս կղկղանք կերցնել: Ասոնց նոյնը կ'ընէին, անոնց եղունքը կը քաշէին, մազերը բուռ բուռ կը քաշէին, աչքերը կը փորէին, քիթերը կը կտրէին, չէի ուզեր տեսնել. վար իջնել ուզեցի, թեւէս բռնեցին, «պէտք է նայիս» կ'ըսէին աչս Քաւանաներուն:

Ամէն տանջանքներէ ետք, քարիւղ լեցուցին. «հայտե պագալըմ կեօպեֆ աթըն», ըսելով՝ լուցկին զարկին, ու վառեցին. այսպէս նախատակուեցան աչգեօթը քաւանաները:

(*) Արուազիտութիւնը թուրք ցեղին նկարագրի խիստ յատկանշական մէկ գիծն է: Օր. Չալըղեան իր պատմութեան ընթացքին յաճախ պատմեց այնպիսի սարսափելի դէպքեր, որ աչս հրէշային անբարոյութիւնը ի դործ դըրուած է թուրքերու կողմէ ոչ միայն այրերու վրայ, այլ և կիներու և մանուկներու վրայ: Ինչպէս որ շատ բաներ զանց ըրած եմ, նոյնպէս զանց ըրած եմ դրի առնել այդ և ատկէ աւելի աներեւակայելի հրէշային արարքներ: Ահա պատմութեանս ընթացքին դործածուած «չնութիւն» բառը այս իմաստը ունի: — Ծան. Ամփ.

ՍԵՖԱՍՏԱՅԻ ԵՕԹԸ ԱՂՋԻԿՆԵՐՈՒ
Ա.ՁԱՏՈՒՄԸ

Օր մը դարձեալ լուր չըջեցաւ թէ տեղաՀանեալներու նոր կարաւան մը եկած է, եւ պիտի արժանանան մեր բաղդին, «Ճուռճուպ»ի պատկերը մտքիս եկաւ, սիրտս թունդ ելաւ կ'ուզէի ամբողջ էութեամբս նետուիլ գործին մէջ եւ ազատել գոնէ քանի մը Հատ տարաբաղդներ, մտածեցի դիմել խանըմիս, «Այիշէ խանըմ ըսի, քեզմէ բան մը պիտի խնդրեմ, ի սէր Աստուծոյ եթէ կը Հաճիս ինծի թոյլ տուր երմաթ նոր կարաւանին մէջ նաչիմ կրնամ Թոգատցիներ տեսնելու, գուցէ մօրաքրոջս մասին տեղեկութիւն առնեմ»: Հրաման տուաւ երթալու, մեծ ուրախութիւն, ի՞նչպէս Հասաչ խեղճ աքսորեալներու քով եւ չեմ գիտեր, ոչխարներու ընդարձակ փարախի մը մէջ լեցուցած էին, ամէն կողմ պաՀապաններ կը վխտաչին, պաՀակը զիս կեցուց, ու՞ր կ'երթաս, ըսաւ. պատասխանեցի թէ, Ձիա պէկին քով պիտի երթամ, գիտես ըսի եւ Մստա էֆէնտիին տապիռ մեմուրին աղախինն եմ. Ձիյա պէկ մեզի պիտի դաչ աչս երեկոյ ճաշելու, աչդ պատճառաւ պէտք է երթամ իմացնեմ որ շուտ գայ:

Արաբ պաՀակը Հաւատաց, իրօք Ձիյա պէկը աչդտեղ էր շատ «գբաղուած» դուք կրնաք գուշակել մնացածը...: Քէօռ Ձիյա պէկին անունը լսածին պէս զիս ձգեց. ներսն եմ, աչժմ տեսարանը ինծի

Ծանօթ է քանզի 9-10 ամիսներ այդ «ճամբորդ»ի կեանքը ապրած էի, արդէն արեւը մարը մտած էր, հեռզհեռէ մովթը կը կոխէր, մօտեցայ կնոջ մը հարցուցի թէ դուք ո՞ւր տեղացի էք, կինը պահ մը չըուարեցաւ վրայիս արարական ծածկոցը եւ լեզուիս հայերէնին նայեցաւ ակնապիշ, քիչ մը չտոյց, իբր թէ տեսածին չի հաւատաց ձեռքերով զիս շօշափեց առանց նախապէս իմ հարցումիս պատասխան տալու ինք հարցուց թէ «դուն Հա՞ն էս», երբ այս պատասխանը առաւ վիզս փաթթուեցաւ եւ ըսաւ, մենք շատերս Սերաստացի ենք. Աստուծոյ սիրոյն, մեզ ազատեցէք այս տեղէն: Խեղճ կիները հաւաքուեցան գլուխիս, կը հաւատային թէ այս կողմերը շատ Հայեր կան Հայ գիւղեր կան եւն., երբ պատմեցի եղելութիւնը այն ատեն այս կիներէն մէկը ըսաւ «աղջիկս մեզի համար հոգ չէ մենք մեր տարիքը առեր ենք շատերս, բայց մէկ բան պիտի խնդրեմ որ ընես ի սէր Քրիստոսի, հոս կան եօթը հատ դեռափ կոյսեր որոնք անհուն դժուարութեամբ կարողացեր ենք պահել ճամբաները, գոնէ ասոնց կեանքը ազատէ մեզք են, եօթն ալ Սերաստացի են...»: Մտածեցի թէ ինչպէս պիտի կրնամ ընել այդ գործը բայց խիղճս շատ պիտի տանջեր եթէ բան մը չընէի, ուստի ըսի հոս բերէք, աղջիկները եկան իրաւ ալ հակառակ այդքան դժուարութիւններու ենթարկուած ըլլալուն դարձեալ գեղեցիկ եւ անուշ էին: Եթէ կեանքս ալ վրայ երթայ պիտի ընեմ ըսի քիչ մը մտածելէն ետք խոշոր քարի մը ետեւը տարի հոն իրենց պատուիրեցի որ տեղէն չի շարժեն մինչեւ որ ես վերադառնամ, նոյն դուռէն դուրս ելած պահուս պահակին ըսի որ Զիյա պէկը շատ զբաղուած

է ես պէտք է երթամ իր կերակուրը հոս բերեմ ծրարով, այս ապուշ Արարը ատոր ալ հաւատացտուն դարձայ, իմ կեցած տանը շրջաբակին մէջ կար ուրիշ ընտանիք մը որ կը կենային Մէրտինէն եկած ծանօթ էի իրենց, գացի անոնցմէ խնդրեցի կարգ մը շորեր եւ ծածկոցներ, (սավան) ինծի ըսին որ կուտանք բաց մէկ պաշմանաւ այն է որ, մեր մեռելը լուանաս վաղը:— Արդարեւ շատ ծեր մը կար որ այդ օրը սատկած էր եւ մարդ չէին գտեր որ լուանայ — շատ լաւ ըսի:

Հագուստները ծրարեցի հետս տարի երբ հասայ Արար պահակին քով այնպէս ձեւով մը բոնեցի ծրարը որ իբր թէ կերակուր եղած ըլլար. այս աղջիկները պատուէրս լաւ կը պահէին. քովերնին գացի, հագուեցան, ծպտեալ եկանք դռան քով. իրենց ըսած էի թէ դուք կը պահուիք, երբ ես ձեզի «ա՛րշ» կանչեմ, այն ատեն միայն, ձեռքի ուղղութիւնով մը հասկցուցի որ այդ կողմէն նեղ ճամբայէ մը կը վազէք ես կուգամ ձեզ կը հասնիմ, եթէ հակառակ պարագային պատահի որ Արարը զիս կեցնէ եւն.: Արդարեւ Արարը բոնեց թեւէս, «դուն» ըսաւ «մարդ կը փախցնես ասկէց», դուն ըսի զրպարտութիւն կ'ընես, քաջքչել մը սկսեցինք, ես կը քաջէի զինքը որքան որ, կրնայի դուռէն հեռացնելու: Այդ պահուն աղջիկները կազմ ու պատրաստ էին, Արարը չէր տեսներ զանոնք քանզի այնքան մութ էր որ կարելիութիւն չկար տեսնելու այդ կասկածելով թէ մարդ կը փախցնեմ եւ կամ...: Երբ պատահութիւնը եկաւ որ դէմքը դուռին հակառակ ուղղութեամբ էր պատահութիւնը նկատեցի իբր թէ իր վրայ կը չարձակիմ, «արշ» պոռացի, ըրած պատ-

ուէրս զինուորներու պէս կատարուեցաւ, աղջիկները դուռն էի գործը լմնցած էր, հիմա «արչ» ըսած պահուս երեսը ճանկեցի, դուռն կեցիր որ տեսնաս ըսի վաղը ես Զիյա պէկին պիտի պատմեմ, Արարը զիս թող տուաւ ես վազելով հասայ աղջիկներուն քով, մէկին ծունկերը բռնուած էր խեղճը վախէն չէր կրնար քալել վերջապէս տարինք, զիրենք առաջնորդեցի ախոռը ամէն մարդ քունի մէջ էր միայն մենք, գացի ներսէն հաց բերի կերան, հանգըստացան այդ գիշեր, արդէն այդ տունը բաւական երկար մնալով՝ զիս առաջուան պէս չէին նեղեր, եւ անօթի ալ չէի մնար:

Առաւօտուն զգեստները ետ տարի եւ շնորհակալութիւն յայտնեցի... «տե հայտե շուտով այս մեռելը պէտք է լուանաս» ըսին. չեմ կարող, եւ այլն ըսելու պարագային, «Գիտես թէ քու ըրածդ կ'երթանք կը մատնենք եթէ չ'ընես...» ստիպուեցայ ընելու, էրիկ-մարդ էր, ծերուկ մը, ահագին դժուարութիւններով կարողացայ ընել, մինակա աղջիկները ախոռէն դուրս չէի ուզեր որ ելլեն, անոնց սիրոյն համար այդ չարչարանքը քաշելով գործս լրացուցի, այժմ կը մնար այս աղջիկները տեղաւորել, չաջողեցայ ամէն մէկերնին մէկին տունը տալ, այժմ միս մինակ չէի մանաւանդ որ ուզած ատենս կրնայի երթալ տեսնելու համար այս աղջիկները...:

Յաճախ մեր տեղը կուգային Զիյա պէկին հետ Ահմէտ օնպաչին ալ, եփած կերակուրներս շատ սիրած են եղեր, ուստի Այիշէ խանըմէն խնդրած են որ զիս իբր խոհարարուհի դրկէ Ահմէտ օնպաչին տունը, գացի նոր պաշտօնատեղիս: Ես լուր չունէի թէ Վէրան Շէհիրի մէջ ինձմէ զատ ուրիշ Հայուհի

մը եւս կայ Սերաստացի աղջիկներուն դալէն առաջ, այն է Պազըր-Մատէնցի Պաշտառ անուամբ կին մը որը սոցն Ահմէտ օնպաշին կին դարձեր էր: Ահմէտ օնպաշին Սերաստացի էր, իր եղբայրը Համտի չավուշ Սէվէրէկի գազաններէն մէկը, կը տեսնէ Պաշտառը եւ եղբօրը կը զրկէ Վերանուշի Հետ, Պաշտառին Հետ Հացերէն կը խօսէինք երբ առանձին ըլլայինք, պաշտառ պատմեց թէ իր Հայ էրիկը յեղափոխական էր, եւ պատմեց անոնց մազը եւն...: Այսպէս իրարու կը պատմէինք մեր ցաւերը, Հարցուցի օր մը թէ ի՞նչպէս կը Հանդուրժես դուն այս վիճակիդ, է՛հ ի՞նչ ընեմ ըսաւ, աշխարհի մէջ մեզի ով կայ տէր եղող եւ երկինքն ալ աչքերը գոցեր է... Եւսմագ կ'ընէր, դիտմամբ կ'երթացի չարաճճիութիւն կ'ընէի, առջեւէն կ'անցնէի... Հոս դալէն ետքն ալ երբ պատեհութիւն ունենայի Հայ բարեկամներու քով կ'երթացի մանաւանդ Վիքթոր անուամբ աղջիկին որը շատ Համեստ ազնիւ մանաւանդ գաղտնապահ էր: Օր մը այս Ահմէտ Օնպաշին, վարնոց վատը, տեսաւ որ այդ աղջիկներուն քով կ'աչցելեմ, ոտքին տակ առաւ, սոսկալի ծեծ մը քաշեց. արին լեցուեցաւ. աչք, քիթ, գլուխ, բերան չի խնայեց, բնաւ, գրեթէ կիսամեռ եղայ. երեւակայել պէտք է, ատկէ քիչ մը ետքը Պաշտառը եկաւ ըսաւ որ պէտք է դառնուկը եփուի, ի՞նչ պէտք էր ընէի, Հիւրեր ալ պիտի գան երեկոյին, այդ արիննաթաթախ վիճակիս մէջ քաշքշէլէն ինքզինքս գործս ըրի, իրաւ որ քանի մը անգամներ ծեծ կեռած էի բացց այս անգամ այդ անխիղճ գազանը սոսկալի ծեծեց: Սեղանը պատրաստեցինք, Ասորիներէն եկաւ գինի օղի շատ ճոխօրէն. Հիւրերը միշտ նոցն էին. Քէօու Զիյա պէկ,

եւ ուրիշ կարգ մը անօթի դազաններ: Ես իմ ոյժս վրաս կը հաւաքէի անոնք որքան որ կը խմէին կը գինովնային ես այնքան աւելի ոյժ կ'առնէի, օղին շատ էր կը խմէին եւ կը խմէին ու վերջը չէր գար, գրեթէ կէս գիշեր եղած էր. ամէնքն ալ արբեցան, ոտքի վրայ կենալու կարողութիւն չունէին. վերջապէս Զիյա պէկին նեֆերները եկան անոնք ամէնքն ալ տուն տարին, Ահմէտ օնպաշի մինակ մնաց, ներս դուրս կ'ելլէի կը մտնէի, սպասարկութիւններն ըրի. ամէնքն ալ գոհ, սակայն ինքզինքնին կորուսած գացին: Ներսը Պալտաուր կը քնանար նստած տեղը վերջապէս ժամանակը եկած նկատեցի վրէժս առնելու, մտածեցի թէ արդեօք Աստուած ինծի մեղք պիտի համարէ, բայց տեսածներս ու քաջածներս մտքիս կուգար արիւնս կ'եռար, արդէն օրեր առաջ շիշի կտոր մը լաւ մը չղկելով փոշիի վերածեր էի, չեսոյզ գաջն լաթով մը մաղելով՝ աւելի մանրը փոշիին պատրաստեր էի, լսած էի որ այդ սպակիի փոշին օղիին մէջ թոյն կը դառնայ: Շատ չարմար ժամանակ էր, արդէն ճաթելու չափ ալ խմած էին, Աստուած իմ ինչ ընեմ կ'ըսէի իւրովի վերջապէս գաւաթը ձեռքս առի օղին լեցուցի անկիւն մը, Ահմէտ օնպաշիին քովը գացի աչքերը գոց էր, էֆէնտի տես Արապիա խանըմը (Պալտաուրն նոր անունն է) քեզի ի՞նչ կ'ըսէ անոր անունը լսածին պէս աչքերը բացաւ, գաւաթը երկարեցի ըսի որ Արապիա խանըմը կ'ըսէ թէ Ահմէտ էֆէնտին շատ կը սիրեմ, բայց իմ սիրոյս գաւաթ մը օղի չի խմեց, թող այս գաւաթը իմ սիրոյս խմէ ըսի, քունը գլուխն էր, աւելցուցի թէ ես գիտեմ որ դուն շատ կը սիրես չեմ կարծեր որ մերժես, այսպէսով այդ գաւաթը կ'լլեց:

ասոր վրայ Հատ մ'ալ լեցուցի իր առջեւը եւ ըսի որ, այս ալ խմէ, ես կ'երթամ Արապիա խանըմին կ'ըսեմ թէ մէկի տեղ երկու գաւաթ խմեց քու սիրոյն, քունը գլուխն էր դեռ: Հազիւ կէս ժամ անցաւ երբ տեսայ որ իրօք ներգործած էր. նպատակիս պիտի Հասնիմ կ'ըսէի, ներս գացի որ դեռ Պաշտառը քնացած չէ. աղջիկ, ելիր ըսի. ամէնը գացեր են, ալ նամահ-րամէ քաշուելու պէտք չունիս: Դուրս եկանք Պաշտառին Հետ միասին, Ահմէտ էֆէնտին սկսեր էր չարչարուել. Պաշտառը Հասաւ. «Ի՞նչ է էֆէնտի, ի՞նչ եղար, եւն», բռնեցինք եւ տեղը նստեցուցինք, ինծի դարձաւ աղջիկ ի՞նչ ըրիր, ի՞նչ եղաւ, ըսելով ծունկին կը դարնէր, վաղը ի՞նչ պատասխան պիտի տանք կ'ըսէր ու կը դառնար:

Չգիտնալ ձեւացընելով, ըսի որ. «Աղջիկ օղի մը եւս տուր, կրնայ ըլլալ որ աչքերը կը բանայ», իմ փափաքս էր որ գործը շուտով լմննար, Հաւատաց խօսքերուս եւ գաւաթ մ'ալ լեցուցինք բերանը, քանի մը ըրպէ վերջ ձեռքը, մատները կապուտնալ սկսեց ալ վստահ էի, այն ատեն Հանգստացայ, մարդը քնացաւ իր չաւիտենական քունը, Մուհամմէտի քով երթալով իր սճիւրներու փոխարէն «Հիւրի գրգը» ստանալու: Այս է Մահմետականներու Հաւատքը. որքան որ անհաւատներ — անոնք որ Մահմետական չեն — կ'սպաննեն, ու կը չարչարեն, այնքան աւելի պիտի վարձատրուին դրախտին մէջ, հիւրիներով:

Վտանգը ես լաւ գիտէի, չաջորդ առաւօտ գացի ուղղակի Զիյա պէկին քով, լալ կեղծելով. դուք ըսի, «երէկ երեկոյին այնքան շատ խմցուցեր էք Ահմէտ էֆէնտինն որ գիշերը խեղճը երկար չարչարուելէ վերջ մեռաւ. դուք պատասխանատու էք»

ըսի, սակայն գիտէի որ այդ տեղը բժիշկ չկայ եւ մինչեւ որ բժիշկ բերեն, ես իմ գործս կրնամ կարգադրել:

Մինչեւ երեկոյ շուարած մնացին, երեկոցեան ես արդէն մութը պատածին պէս կծիկս դրի: Աղ վաճառող ուղտապաններուն խառնուեցայ, իբր թէ ես Թուրքի աղջիկ մըն եմ, եւ Բաղէշէն (Պիթլիս մուհանիրի) փախստական: Թէ քեաֆիր Ռուսերը գրաւած են Բաղէշը, եւ ես Ուրֆա պիտի երթամ մօրաքրոջս, որ զիս քովը կանչած է. երբ լսեցի որ դուք հոն պիտի երթաք, ձեզի ընկերանալ ուզեցի — իրաւալ կանխաւ լսած էի թէ ուղտապանները Ուրֆա պիտի երթան այդ գիշերը: Ուրֆա ինծի անծանօթ էր, հասայ այնպիսի մի ժամանակ որ Հայերը հերոսական կռիւ կը մղէին:

2.

ՈՒՐՖԱՅԻ ՀԵՐՈՍՍԿԱՆ, ԿՈՒԻՒՆԵՐԸ

Ուրֆայի մէջ իբր մուրացիկ կը պտտէի իմ վրայ ոչ ոք կը կասկածէր, քանզի «Պիթլիս մուհանիր»-ը էի, քեաֆիր Ռուսը եկած մեր տեղը գրաւած էր ու ես այսպէս թշուառ եղած էի:

Հայերը Թրքաց մզկիթը աւերակ դարձուցեր էին, Թուրքերը կատղած էին, որովհետեւ շատ մը մարդիկ մզկիթին մէջ կայնած պահուն ուսմբերը պայթեցուցեր են: Սակայն անոնց այս կատաղութիւնը, ահուայ կճռտալը, ո՛չ մէկ օգուտ չէր ըներ, Հայերու գնդակներով հրէշներու պէս թաւալվոր կ'իջնային՝ իմ սիրտս կ'ուռէր, ներքնապէս անհուն

բերկրանք մը կ'զգայի, Հայոց եկեղեցիէն զնդակներ կը սուրային, Հայ կիներ եւ աղջիկներ էին այս զնդակները արձակողները: Թուրքեր չէին համարձակիր Հայոց կողմը երթալ, Թուրքերը չաջողեցան Հայ մը ձեռք ձգել, սոսկալի տանջանքներ տալով այս անպիտանը կարգ մը Հայոց կարգադրութիւնները տեղակացուց որով չաջողեցան կարգ մը ահաններու տեղը գտնելով Հայերը տկարացնել, թէ զէնքեր եւ թէ ուսմբերու մէկ մասը գրաւեցին:

Բայց դեռ Հայերը առիւծներու պէս կը կրուուէին, ի վերջոյ Գերման զօրքեր եկան, թնդանօթներով աւրել սկսեցին բոլոր այն տեղերը որ Հայոց ձեռքն էր: Նախ քան այդ, օր մը նկատեցի որ գեղեցիկ աղջիկ մը քաշքշելով կը տանին, մտածեցի թէ անշուշտ Հայ է, հետեւեցայ ատոնց Թուրքի մը տուն տարին, տեղը ճանչնալէն ետքը իբրեւ գործ փնտռող (միշտ Պիթլիզ մուհաճիրի) այդ տունը դիմեցի, 2-3 օր վերջ չաջողեցայ օգնական սպասուհի ըլլալ, քանի մը օր վերջ առեւանգուած աղջիկը տեսայ, նախ ստոյգ եղայ թէ ինքը Հայ է, վերջը իմացուցի իմ ալ Հայ ըլլալս, եւ աւելցուցի թէ մի վախնար դուն այս գազանին կնիկ չպիտի ըլլաս, պէտք է ըսեմ որ այս տանը տէրը Թուրք բարձրատիճան պաշտօնեայ մը էր եւ որը տղայ մը ունէր եւ այս աղջիկը այդ տղուն համար առեւանգուած էր, այս աղջիկին անունը Մաքրուհի էր. խնդրեցի իրմէ որ կատարեալ գաղտնապահ ըլլայ:

Երկու շաբաթ ետք Հարսանիքի պատրաստութիւնները կը տեսնէին, իսկ մենք ալ գաղտնի մեր ծրագիրը առաջ կը տանէինք:

Ածելի մը ճարեցի աղջկան տուի որ պահէ, նա-

եւ քիչ մ'ալ խաշխաշի իւղ, երբ տղան քնանալ կը սկսի խաշխաշը (աֆիօն) քթին մօտեցուր ու աջնպէս ըրած էր, ես տեղ մը կ'սպասէի, Մաքրուհին եկաւ կամաց մը ըսաւ, եկուր. գացի ածելին հանեց աղջիկը, տուր ինծի որ ես գործը լմնցնեմ ըսի, սակացն նէ ըսաւ. «Ես պէտք պէտք է ընեմ, որպէս զի հոգիս հանգիստ ըլլայ. իմ հայրս, մայրս կիրքին մէջ ձգեցին վառեցին, իմ աչքերովս տեսայ». խեղճ աղջիկը կը դողդղար, վերջապէս ածելին քաշելով կիսատ կտրեց. տղան արիւնի մէջ կը տապալարկէր, «օխ սիրտս պաղեցաւ» ըսաւ, Մաքրուհին. պիտի երթամ հայրը, մայրը կանչեմ որ իրենք իրենց աչքերովը տեսնեն ու գիտնան թէ որքան դժուար է սիրելիին չարչարանքը: Թեւէն բռնեցի, աղջիկ ի'նչ կ'ընես խենդ ես, չէ ըսաւ պէտք է երթամ... խընդրեցի որ խնայէ երկուքիս ալ կեանքին: Զինքը համոզելով դուրս եկանք մութին մէջ եւ ուղղուեցանք Ասորիի մը տուն, որուն կանխաւ ըսած էի թէ այսինչ աղջիկը հոս պիտի բերեմ, իսէր Աստուծոյ, գոնէ մէկ երկու օր մեզ պատասպարեցէք: Արդէն իրենք կը ճանչնային չիշեալ աղջիկը, սակացն չէին գիտեր թէ սպանութիւն տեղի պիտի ունենայ, միայն կ'ենթադրէին թէ իրենց տունը մնալով երկու օր վերջ պիտի փախչինք, այդ պատճառաւ հաւանեցան, ես խոստացեր էի թէ իմ կողմէ եւ թէ աղջկան կողմէ ոեւէ գաղտնիք չտալ եւ մեր այդտեղ գտնուիլը բնաւ չի իմացընել ոեւէ մէկին: Մութ անկիւններէն Մաքրուհին հետ հասանք այդ Ասորիներուն տունը. մինչեւ առաւօտ այդտեղ մնացինք: Երաւօտուն կանուխ այս աղջիկը ելաւ. «Ո՛հ, ո՛հ, ըսաւ, չեմ կրնար ապրիլ այս կեանքը. պէտք է երթամ

եւ ես իմ սիրտս պաղեցընեմ ու ըսեմ թէ կը տեսնէք թէ Հայուն աղջիկը սրբիկայ Թուրքերուն կին չի ըլլար»։ Կ'սպաննեն քեզ աղջիկ, ըսինք եւ ամէն ջանք ըրինք զինք համոզելու, բայց անօգուտ եղաւ։ «Մի՛ վախնաք, ես ձեզ չեմ մատներ», ըսաւ ու դուրս սրպըրդեցաւ անվեհօրէն։ Իրօք մարդուն հիացումը եւ նախանձը կը շարժէր։ Ինչ վէս ճակատով մը առաջ գնաց, գեռ մինչեւ ցարդ, այդ Ուրֆացի Հայ աղջկան համարձակով թիւնը, իր խրոխտ քալուածքը, աչքերուն առջեւ է եւ պիտի ապրի իմ կեանքիս հետ։ Իր մտադրութիւնը ի գործ դրաւ. արդէն տղան սատկած էր. տղուն մայրը կատղած էր. չէր գիտեր թէ ի՛նչ պիտի ընէ. աղջիկը ըսած է որ «Զիս տարէք ու սպաննեցէք ճիշդ այն տեղը, ուր որ Հայրս, մայրս եւ եղբայրներս սպաննեցիք»։ Այդ Թուրք տղուն մայրը կ'ըսէին տեսնողները թէ Մաքրուհիին թեւին միտերը կը խածնէր եղեր, ատոր ի պատասխան աղջիկը կ'ըսէ. «Հոգս չէ՛, ինչ որ ընես ես պիտի մեռնիմ, բայց նախ չուն մը սատկեցուցի»։

Հեղհեղ Հայերը տեղի կուտային դիմադրութիւնը կը նուազէր. 20 կտրիճներ Թուրքերուն ձեռքը ինկած էին, չեմ գիտեր թէ ի՛նչ հերոսական կռիւներ մղած էին այս քաջերը, բայց Թրքաց սովորական շարշարանքները՝ տալէն ետքը ձեռքերնին ու ոտքերնին շղթաներով կապուած պառկեցուցին եւ կացիններով դէմքերն ու գլուխնին ջախջախեցին։ Նախ այս քաջերուն լուսանկարները առին իրենց գէնքերով միասին եւ ապա տանջանքները սկսան։ Ուրֆացիները ճշմարտապէս գովելու արժանի էին, անոնք Հայոց արժանի գաւաղներն էին. շարշարանքներու պահուն լսեցի որ երխտասարդները կ'ըսէին. «Մենք չենք ցա-

ւիր, որ կը մեռնինք, որովհետեւ ձեզմէ շատերը սատակեցուցինք»:

Վերջապէս Հայոց եկեղեցիին մէջ ապաստանող, ինքնապաշտպանութեան դիմող կիներն ալ տեղի տուին, ճերմակ դրօշակը բարձրացաւ, կատղած գազանները ներս խուժեցին, գիտէք թէ ինչպէս սովորութիւն ունին թուրքերը իրենց զոհերուն վրայ չարձակելու, երբ անոնք միայն գթութեան կարօտ են, փոխան գութի՝ ի գործ կը դրուի ամենաանտանելի բարբարոսութիւնները, եւ իրենց կ'ընկերանան իրենց լկտի կիներն ալ, կողոպուտի բաժինէն անմաս չի մնալու, ես ալ մտայ այս կիներուն հետ, կիներ աղջիկներ տեսայ, էրիկ-մարդերու պէս զինեալ, փամփուշտները խաչածեւ, հոգիս կը թռթռար, բայց աւաղ կը չանձնուէին ճիւղներուն ձեռքը, թեւերը կտրուած աղաւնիներու պէս: Տեսայ երկու դեռատի աղջիկներ շուարած էին դեռ փամփուշտները վրանին, սիւնին ետեւն էին, դեռ թուրքերը տեսած չէին: Մօտեցայ, կամաց մը հայերէն ցած ձայնով ըսի, աղջիկներ խենդեցեր էք այդպէս մի կենաք, մերկացէք ձեր գէնքերէն եւ զարդերէն որ ազատիք, քանզի անհնար էր այդ կերպ ազատ մնալ, ըրին ըսածիս պէս, վրայի լաւ զգեստներն ալ հանել տալով թուրքերուն մէջէն դուրս ելանք, արդէն կողոպտուած կարծելով, իսկ զիս իբր թուրք բնաւ չէին կասկածեր: Անոնք մերկանալէն ետք բնական էր որ ձեւափոխուած էին, իսկ թուրքերուն աչքերը անոնց վրայ էր որոնք դեռ կը կրէին իրենց զարդերը, եւ իրենց բնական վիճակը ունէին: Այժմ այդ տեղը կենալ չիմարութիւն էր, երեք Ուրֆացի եւ մէկ ալ ես՝ չորս աղջիկներ, թշուառականներ:

Ըսող չկար մեզի թէ ո՞ւր կ'երթաք, մենք դուրս ելլելէն ետք որոշեցինք փախչիլ Տէրիք, այս տեղերուն անոնք աւելի ծանօթ էին քան թէ ես, ուստի անոնց առաջնորդութեամբ ճամբայ մը բռնեցինք, Հաղիւ քանի մը ժամ քալած էինք երբ մեզի Արար մը Հանդիպեցաւ, մենք փախչիլ սկսեցինք իսկ մեր ընկերուհիներէն մէկը Մարիամը բռնուեցաւ, մեր այդ տեղ կենալը ոչ միայն օգուտ չպիտի ընէր, այլ մեզ ալ պիտի վտանգէր, ուստի երեքս շարունակեցինք մեր ճամբան, Մարիամ ինչ եղաւ չեմ գիտեր:

ՈւրՓացի աղջիկները դեռ չէին տեսած այն տանջանքները որ ես տեսած էի, ուստի նաեւ անոնք կորսնցուցած ալ չէին իրենց գեղեցկութիւնը: Ճանապարհին դիակներ Հանդիպեցան, զգեստները Հանելով Հագուեցուցինք այս երկու աղջիկներն ալ, Հեռուն նշմարեցինք վրաններ Հոն գիմեցինք, այս Հովիւները մեզի թան տուին եւ լաւաշներ, այդ գիշեր այդտեղ մնացինք, բայց թէ ի՞նչպէս ընենք որ չաջորդ օրուան մեր ճամբան շարունակենք առանց կասկածուելու, արդէն վրաններուն մէջ էրիկ-մարդեր չկար, անոնք ոչխարները Հեռու տեղեր տարած էին, այդտեղ մնացողները կիներ, աղջիկներ եւ ծեր մարդիկ էին: Գիշերը մենք մեզի ծրագիրներ կը շինէինք, խորհեցանք որ եթէ մեզի Հետ մէկ-երկու էշեր առնենք նէ կը պատճառաբանէինք թէ դաշտի կշկուր (*) Հաւաքելու կ'երթանք. այդ լաւ, բայց

(*) Դաշտի կշկուր ըսուածը եզու եւ կովու աղբ է որ դաշտին մէջ կը չորնայ, այս վառելիքը այդ կողմերուն նաեւ Խարբերդի գիւղերը կը գործածեն փայտի եւ ածուխի տեղ: — Ծան. Ամփ.

Թէ կենդանի^օ, ճար չկար գողնալու փորձը պէտք էր ընէինք: Վէրան Շէհիր ահամայիս գողութիւն պէտք էր ընէի, սակայն հոս ալ քալելու, եւ կամ ճամբորդելու մէջ պատճառարանովթեանը համար պէտք էր որ ընէինք: Յորեկին քանի մը հատ կենդանիներ, էջեր տեսանք փարախին — աղբիւն — մէջ. կէս գիշերին մեր մալին պէս ատկէ երկուքը դուրս հանեցինք, գիշերով ճամբանիս կորսնցուցինք, բայց դեռ չէինք չուսահատիր կը քալէինք եւ երբեմն ալ կը հեծնէինք էջերուն վրայ, թէեւ մենք գիւտ մը գտածի պէս դաշտի կշկուրը կ'երթայինք, բայց եթէ մէկը մեզի հարցընէր ու աչպէս պատասխան տուած ըլլայինք մեր վրայ պիտի ծիծաղէր որ որքան միամիտ ենք եղեր ուրիշներ խաբելու փորձին մէջ, քանզի տոպրակներ չունէինք...

Առաւօտուն ուրիշ Արար մը ալ հանդիպեցաւ այս մեզ տեսածին պէս կասկածեցաւ, անմիջապէս ձին վար ցատկեց, «քեաֆիրի պիլլահ» ըսաւ եւ Հաչկուհին կոկորդէն սեղմեց: Ընկերուհիներս արարերէն գիտէին, ուստի համոզեցինք թէ մենք դաշտի կշկուրի կ'երթայինք բայց եթէ մեզի ձգես այս էջերը քեզի կը չանձնենք, Արարն ալ ընդունեց, ուստի մենք կողոպտուեցանք բայց չէինք ցաւեր, մերինը չէին էջերը:

Վերջապէս Տէրիք մօտեցանք... Աստուած իմ ուր որ երթայինք կոտորած. անվերջանալի կոտորած, եթէ օր մը մէկ տեղ մը հրաման արձակուէր որ ալ ջարդ չպիտի ըլլայ, սակայն տասը տեղ ալ նոր ջարդելու հրաման կը տրուէր...

Անկարելի էր Տէրիք մտնել, գազանները կատրած էին, խեղճ աքսորեալներու նոր կարաւաններ

կը հասնին, Թուրքեր, Քիւրտեր, Արաբներ սուրերնին մերկացուցած կը չարձակին խեղճ Հայոց վրայ, զլիններուն որովայնները կտրել, ու մանուկները սուրերուն ծայրը անցնելէ ետք, շնական քահքահներ կ'արձակէին, մենք կայնած էինք ձորին հակառակ կողմը, ուստի կը դիտէինք ամէն անցուղարձ: Ձորին մէջ կիսամեռ մարմիններ կը շարժէին անհամար իրարու վրայ դիզուած, կիներու սաինքները կտրել, աչքեր փորել, ոտքերէն բռնել երկուքի բաժնել, ես այնքան տեսած էի որ ալ իմ աչքերուս սովորական բան մը դարձեր էր, բաց Թուրքացի աղջիկները այսպիսի բաներ տեսած չէին, Հայկուհի կեցած տեղը մարեցաւ ինկաւ, գինքը հանելու փորձեր ըրինք, խեղճ աղջիկը մեռած էր, մենք երկուքս մնացինք Եւգինէին հետ: Կահուղ հողը ճանկերով փորելով քիչ մը ծածկեցինք եւ մեր այդտեղ կենալը աւելորդ էր:

Եւգինէ ճարպիկ, աչքը բաց աղջիկ մ'էր, արդէն ջարդարարները զբաղուած էին, հետեւապէս մեզի ուշադրութիւն ընող չկար, պատեհութենէն օգտուելով ձորին քովընտի վար իջանք. գիւղը արդէն կարելիութիւն չկար մտնելու, անօթի էինք, ձորին մէջէն արիւնը վար եկած ըլլալով լճացած էր, գուցէ ընթերցողներուն անհաւատալի թուի, բաց իրողութիւնը այն է որ ստիպուած արիւնի կտորներ առինք եւ մեր ճամբան շարունակեցինք, արիւնի կտորները կերանք ճամբան, այսպէս այդ օրն ալ անցաւ:

Մենք դէպի Սէվէրէկ ճամբանիս ուղղեցինք այն յոյսով թէ Հայեր կան եղեր, եւ լսած էինք թէ հոն կարելիութիւն կայ անոնց քով տեղ մը ապաստանիլ:

Աւա՛ղ, ամէն տեղ նոյնն էր Հայուն վիճակը: Սէվէրէկ Հասանք, սաստիկ ծառաւ էինք. դուռ մը գարկի ջուր խմելու մտադրութեամբ, հսկայ մարդ մը դուռը բացաւ, զիս տեսածին պէս խոժոռ դէմքով մը ըսաւ. «Կորսուէ ասկից կեալուռ» չի թողուց որ ջուր ուզելու խնդրանքս չաչտնեմ, աքացի մը տուաւ եւ զիս քարերուն վրայ ձգեց, դլուխս արիւնեցաւ, բայց այդ բաներուն ալ այնքան վարժ էինք որ ոչ նախատինք ոչ ծեծ կ'ազդէր ալ ամէն բան սովորական դարձաւ ինծի Համար: Ալ ուր կրնամ գիմել, չուսաՀատ կծկուեցայ Եւգինէի Հետ եւ փողոցը նստած քընացանք: Առաւօտուն այդ կողմերը սլքտալ սկսանք, ու՞ր են Հայերը որու քով պիտի կենանք, այսպէս ամէն տեղ անչաջողութիւն, ամէն տեղ Հալածանք: Տեսայ աղջիկ մը կասկածելով թէ Հայ է Հետեւեցանք, նրա ձեռքը կուժեր կային, անպատճառ ջուր բերելու կ'երթար, սխալած չէինք այժմ աղբիւրին տեղը սորվեցանք կուշտ ջուր խմեցինք, բնազդիս Հետեւեցայ Հարցուցի այդ անծանօթ աղջկան թէ դուն Հա՞յ ես, աղջիկը շուարելով մը այո ըսաւ, չետոյ աւելցուց թէ զինքը թուրքերը բռնի չափշտակեր են իր ծնողքէն եւ գերիի պէս կը դործածեն, Հայերը մաս առ մաս տեղահանած են եւն., մեզի՛ Հետ չե՞ս ուզեր փախչիլ ըսինք, բայց ու՞ր ըսաւ, ուր որ Աստուած կ'առաջնորդէ ըսինք, լաւ է անօթի ծառաւ կենալ քան թէ այս Հրէշներուն գերի ըլլալ: Մեզի գաղտնի կերպով Հաց բերաւ կերանք... անբոյն թռչուններու պէս պիտի շարունակէինք սլանալ. ու՞ր դարձեալ, մենք չէինք գիտեր, վերջապէս Սէվէրէկցի աղջիկն ալ Համոզուեցաւ իր բաղդը մեզի Հետ կապել:

Հիմաչ երեք թշուառ աղջիկներ ճամբաչ ելանք, այս անգամ Բէս-իւլ-Աչն պիտի երթայինք. լսած էինք թէ այդ տեղը շատ տեղաճանեալներ կան, որոնք ազատ ձգուած են խոտ եւն. ուտելով կ'ապրին: Լսելով այս պատմութիւնը Սէվերէկցի աղջիկէն, Հոն երթալ չարմար սեպեցինք, քանզի խոտ ուտելով ապրիլ աւելի նախամեծար կը համարէինք քան թէ...:

Այս անգամ Սէվերէկցի աղջիկը մեզի առաջնորդեղաւ, սակաչն հազիւ կէս ժամ քալած էինք երբ մեր աչքին նոր տեսարան մը պարզուեցաւ, այս անգամ էրզինկեանցի տեղաճանեալներ եւ Սէվերէկի մաս մը Հայերէն հաւաքած են, նոր խարոյկներ կը պատրաստէին: Խոշոր քարի մը ետեւ կծկուեցանք, պահուեցանք ինչ որ տեսնէինք չարչարանքներ են, սաչեր, Քահանայ մը մէջտեղ բերին գլխարկը զարկին գետին, հրամայեցին որ աչքերը բանաչ, զինուորի պէս պէտք է կաշնիս հրամայեցին եւ թեւերդ կախ աչքերդ աւելի լաչն բաց պօռացին, իսկ դահիճին մէկը կազմ ու պատրաստ ետեւի կողմը սուրը ձեռին կեցած էր, երբ հրամայեցին թէ «աչքերդ աւելի լաչն բաց քէչիչ» նոչն ատեն ետեւէն սուրը իջեցուց դահիճը, գլուխը ինկաւ վար բաչց առջեւը կեցողը բռնեց, իրօք աչքերը հեռուէն կ'երեւար որ բաց են: Զողջ մը ծաչրը անցուցին ահա քեզի ուրիշ հաճուչք մ'ալ... միւս կողմը խարոյկը կը վառէր: Հաւաքեցին ամէն տունի անգամները դատ դատ, աչգպէս հասկեցանք անոր համար որ կը կաչնեցնէին հաչրը, անոր առջեւ կը բերէին կին մը այս քու կինդ է կ'ըսէին, «աչո» կը պատասխանուէր, ապա կը բերէին մանուկներ եթէ ունէին, կարգաւ իրարու

առջեւ կը կեցնէին երբ այսպէս խարոզկին (վոսը բաւական խորունկ էր) շուրջը մէկ նշանի մը վրայ Թուրքերը ետեւէն՝ մէկէն կը հրէին, բնականաբար առջեւինը կրակի պիտի երթայ եւ այսպէս չաջորդաբար մայրը, մանուկը, այրը եւ կինը զիրար կրակը կը ձգէին:

Ի տես այս տեսարանին մենք սմբած էինք, ոչ քալելու կարողութիւն կար եւ ոչ ալ միջոց, որովհետեւ մենք ալ նոցն բաղդին արժանացած պիտի ըլլայինք եթէ նշմարուէինք: Այդտեղ սպասեցինք մինչեւ որ խեղճ գոհերը լմնցան եւ գազանները գացին, մութ էր արդէն, ճամբանիս շարունակեցինք մինչեւ առաւօտ, չաջորդ օրը աւելի դժուար եղաւ մեր ճամբորդութիւնը, որովհետեւ շատ տաք էր, հապա ջուրի չգոցութիւնը, գոնէ կանաչութիւն մը տեսնէինք այդ ալ չկար:

Թէ որքան քալեր ենք այդ չեմ գիտեր երբ դարձեալ ձիաւոր Արաբ մը մեր վրայ ուղղակի եկաւ եւ սուրը քաշեց, «քեաֆիրներ դուք հոս ի՞նչ կը պատիք եւն.» բաւական ծանօթ էի Արաբներուն հոգեբանութեան, ծանօթ էի նաեւ իրենց սովորութեանը, առաջ նետուեցայ, «Հէ՛յ ըսի ի՞նչ կ'ընես, այդ սուրդ տեղը դիր, դուն ի՞նչ համարձակութեամբ մուհամմէտի գաւակներուն վրայ սուր կը քաշես, մենք Վան մուհաճիրներ ենք քեաֆիր Ռուսը եկաւ մեզ այսպէս անտէր թողուց սպաննելով մեր հայրերը մայրերը»:

«Ի՞նչ է Մուհամմէտի օրէնքները» հարցուց, պատասխանեցի մի առ մի, առանց դժուարութեան, Արաբը մեզ ազատ ձգեց, ընկերուհիներս զարմացան, այս անգամ ալ վտանգէն ազատեցանք չնորհիւ ճարպիկօրէն կրօնական արարողութեանս:

ՐԷՍ-ԻԻԼ-ԱՅՆ

Չորս հինգ օրեր քալելով հասանք Րէս-Իւլ-Այն: Դեռ Հայոց աքսորավայրը չի հասած՝ ձիաւոր պահակները եկան. մտրակով անխնայ զարնել սկսան: Այլեւս օգուտ չէր ըներ ոչ «մուհաճիր» եւ ոչ Մուհամեդի անունը կանչել: Խեղճ Սէվէրէկցի աղջիկը մտրակի հարուածին չի դիմացաւ, ինկաւ, բայց հրէշ պահապանը մեզի հրամայեց, որ զինք — Սէվէրէկցի աղջիկը — քաշելով տանենք: Ստիպուած այդպէս ըրինք: Բայց դեռ մտրակը անխնայ մեր կրծախք դարձած կոնակին կ'իջնար. ցցուեցայ զօրքին առջեւ. այս անգամ հաչհոչութեան եւ նախատինքի սկսեցի. «դուն» ըսի, «պաննեցիր մեր ընկերուհին եւ հիմայ մեզ ալ կ'ուզես սպաննել քու...»: Աչքերս ոլորեցի կատղածի մը պէս վրան չարձակիլ ուզեցի. Եւզինէն երեսս նայեցաւ, թեւէս բռնեց, «աղջիկ խենդեցար, ի՞նչ»: Բայց չուզումս սոսկալի էր մանաւանդ երբ տեսայ որ խեղճ աքսորեալները կիզիչ արեւուն տակ եւ՞տաք աւազին վրայ խեղճ ու թըշուառ էին. չէի երեւակայեր որ, այս վիճակը պիտի տեսնեմ: Անգամ մըն ալ սիրտս ելաւ ու երկինք կը նայիմ. Աստուած մեր վրայ չի դիթար, իսկ երկրի բոլոր մարդիկները վատասիրտ եւ անխիղճ չափըշտակիչներ դարձած են: Ո՞վ է մեր տէրը. ո՞ւր է կ'ըսեմ...: Այդ դահիճը, երբ արդէն աքսորեալնե-

րուն քով հասած էինք, ձգեց գնաց նորանոր խեղ-
ճեր չարչարելու:

Հոս երկաթուղի գիծ մը կար եւ գետ մը կ'անց-
նէր այդ տեղէն: Շողեկառքը կեցած էր այդտեղ:
Շողեկառքին երկու երեք վակոնները կեցուցած էին
գետի վրայէն երկարող կամուրջին վրայ: Հայերուն
վիճակը նկարագրել կարելի չպիտի ըլլայ, որով-
հետեւ, երկար չի մնացի այդտեղ, օր մը հաղիւհազ
կրցի մնալ: Երեւոյթը թշուառ, եթէ մտածես ան-
տանելի, իսկ եթէ աւելին ուզէք գիտնալ, մա՛հը ա-
մենալաւագոյն պարզեն էր որ կրնար այս թշուառ-
ներուն տրուիլ...:

Շատ երկար ժամանակ չտեսեց մեր այդտեղ հաս-
նելէն ետք, երբ մունետիկ մը կը կանչէր հետեւեալ
կերպով. — «Հայեր, եթէ կ'ուզէք որ աշխատիք, հաց
ուտէք, Հայէպ գացէք. շատ գործ կայ. կառավա-
րութիւնը ձեզ ձրի պիտի տանի այս շողեկառքով,
չուտ ելէք»: Ժողովուրդը անհուն ցնծութիւն մը
զգաց աշխատանք կայ Հայուն համար. ամենէն նուր-
րական բանը աշխատիլ ու ապրիլ, եւ ոչ թէ գողու-
թեամբ, աւազակութեամբ ապրիլ: Եւզինէն ելաւ որ
երթաց ես շատ չուսահատ եւ չոգնած էի, ուզեցի որ
կենայ միւս անգամ երթալու. չ'ուզեց մնալ. համ-
բուրուեցանք եւ իրարմէ բաժնուեցանք: Սիրտս ա-
ւելի տխրեցաւ. Ժողովուրդը այժմ երեք վակոննե-
րուն մէջ կ'երթայ ու կ'երթայ, բայց չի լեցուիր.
Հարիւրաւորներ կը հրմշտկէն առաջ անցնելու, բայց
դեռ վակոնները պարապ են: Մաղին մէջ ջուր լեց-
ուելուն կը նմանէր, ահագին ջուր մէջը կը հոսի,
բայց մաղէն դարձեալ դուրս կ'ելլէ: Այսպէս ալ եղաւ.
Բեւ-Իւլ-Այնի շողեկառքին մէջ մտնել ուզող մար-

դոց պարագան. ահա աղաղակ մը փրթաւ. «մի ելլէք, մի ելլէք գետը նայեցէք, գետը»: Այս աղաղակը սարսափեցուց ամէնքը. գետը կարմիր ներկուած էր եւ մարդոց անդամները կտոր կտոր գետն ի վար կ'երթային: Շոգեկառքին առաջին վակոնը որ կամուրջին վրայ էր, մարդիկները խոտի պէս մեքենայի բերանը տալով՝ կը մանրէին...: Մնացածները ալլեւ չ'եկան շոգեկառքը. այժմ բռնի կ'ուղէին մտցնել, բաց ժողովուրդը ծառացաւ. հոս կը մեռնինք, ու տեղ չենք երթար: Մտրակի հարուածներու ձայնը երկինք կ'եկէր, բաց ալլեւ ժողովուրդը չէր ուզեր սպանդանոցը մտնել: Անոնց հետ ես ալ մնացի, թէեւ չէի կարծեր որ այդ տեսածներէս դեռ աւելին պիտի տեսնեմ, որ մահը պիտի փնտռեմ ու չգտնեմ: Յաջորդ օրը մնացած ժողովուրդը Տէր-Չօր տարին անոնց մէջ էի ես ալ: Տէր-Չօր, Հացոց կենդանի գերեզմաններէն մէկն է: Այդ տեղի մասին կը պատմէին շատ մը բաներ. կոտորածներու, առեւանգումներու պատմութիւններ, բաց ալլեւ շատ բան զիս չէր հետաքրքրեր, ես կորուսած էի գրեթէ ամէն բան, ես մարդակեր եղած էի ալլեւ, այն փափաքը չ'ունէի որ այս կամ այն ազատել, կամ օգնել, մեռած էր մէջս ամէն բան: Մարդ երբ մարդու միս կ'ուտէ, կը նշանակէ բանականութիւնը կորսնցուցած է: Բան մը որ մարդոց մէջ էականն է, վերջացուր այդ, մարդ կը դառնայ...:

Ալլեւ չէի ախորժեր որ մէկը ինծի հետ խօսէր եւ ես ալ չէի հետաքրքրուեր ուրիշներով: Միթէ՞ մեղադրելի է մէկը երբ այդ վիճակին մէջ այդպէս կ'զգայ, սա չափը միայն միտքս է Տէր-Չօրէն որ կոտորածէն հալածանքէն շատ մը Հացեր իրենք զի-

րենք չանճնեցին անծայր անապատներու ծոցը ալ չի տեսնելու մարդոց զգուելի երեսները: Ես այդ մարդոց չէի մեղադրեր, որովհետեւ կը հաւատայի որ միակ ճշմարիտ ճամբան է, այս մարդիկ շատ անգամ անասուններէն, գազաններէն վար են. քանզի տարիներով թափառիլ, հալածուիլ, խաչուիլ են. , ճշմարտութիւն ճառողները սատանաներ են եղեր, մենք դեռ անապատներուն մէջն էինք կը կարծէինք թէ Գաշնակիցները մեր այս խաչելութիւնը տեսան եւ մեզի արդար եւ իրաւացի հատուցում պիտի ընեն, բայց աւա՛ղ...: Մենք կը կարծէինք թէ՛ պատերազմին մէջ իրենց ուժը չէր ներեր որ մեզ փրկէին, օգնութեան հասնէին. բայց մենք սխալած էինք երբ որ ուզէին կրնային օգնել մեզի: Երբ արտասահման ելայ այն ատեն հասկցայ որ Քրիստոնեայ տէրութիւններուն մեր արիւնը աւելի գոհունակութիւն կը պատճառէ եղեր եւ մեր արեան վրայ սակարկութիւն կ'ընեն եղեր. եւ Եւրոպան իբր ինքզինքը ժառանգորդ թոյլ տուած էր որ, Հայերը ոչնչանան որ առանց Հայու Հայաստանի տիրեն:

Տեսէք սա Տօգ. Կէլթսը, որ թողելով իր դպրոցը իր պաշտօնը «Սաղաղութեան Ժողովին» դռները կը բաղխէ, ի՞նչ ունի այս մարդը ըսելիք. միայն մէկ բան: «Հայաստանի մէջ Հայ չկայ, հետեւապէս ժողովը թող ըստ այնմ կարգադրութիւնն ընէ Թուրքիոյ մասին»: Մենք կը կարծէինք թէ՛ երկինքէն զրկուած առաքեալներ էին Միսիօնարները, ի՞նչու մեզ չուսախաբ կ'ընեն. ի՞նչու իրենց խիղճը կը ծախեն ամենէն քաղաքակիրթ կոչուած ազգի զաւակները, որ այսպէս մեզի բարեկամ, բայց մահացնող հարուածներ կ'ուտան, ի՞նչ ընելու ենք, ուրեմն, Հայ եղբայր-

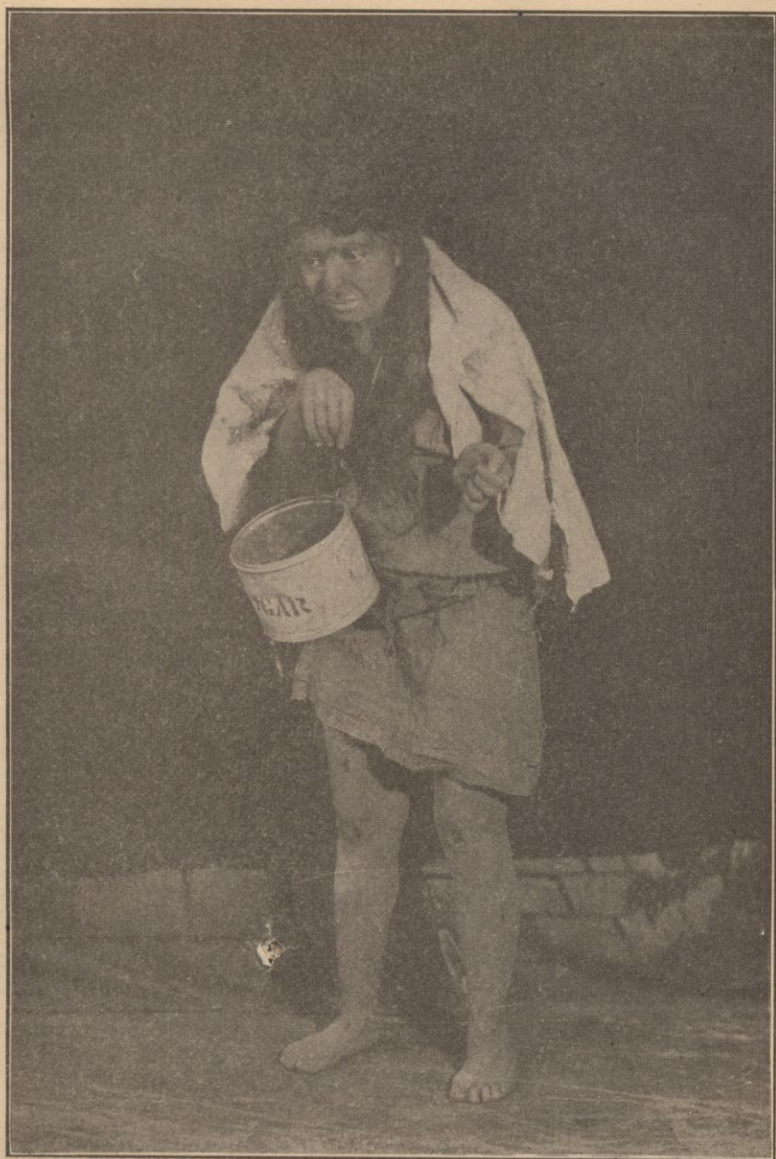
ներ, մէկ բան. Մեր փուշը մեր ձեռքով հանկուտ եւիֆ: Մենք Քրիստոնէութեան Համար էր որ Հալածուեցանք վեց Հարիւր տարիներէ իվեր, ասոնք նոյն անունով մեզի կը ներկայանան, բայց տարբեր դիտաւորութեամբ, ահա՛ աղջիկ մ'եմ թշուառ, Հալածուած, տարիներով տառապած, բայց պատրաստ եմ դարձեալ զոհուելու Հայութեան Համար:

Ինծի Հարցուցին օր մը Ամերիկաց ելլելէս ետք թէ՛ Զօրավար Անդրանիկ Ամերիկաց պիտի գայ եթէ կամաւոր ուզէ կ'երթա՞ս: Աղջիկ եմ Հալածուած, անարգուած, բայց վրէժով լեցուած: Այս պատրաստ եմ ամեն ատեն, տեսայ ես գերութիւնը. եւ գերութեան մրուրը քամեցի: Ուխտած եմ քսան թուրքի արիւնը խմել եւ ապա իմ աչքերս գոցել: Այս է նաեւ մօրս պատուէրը:

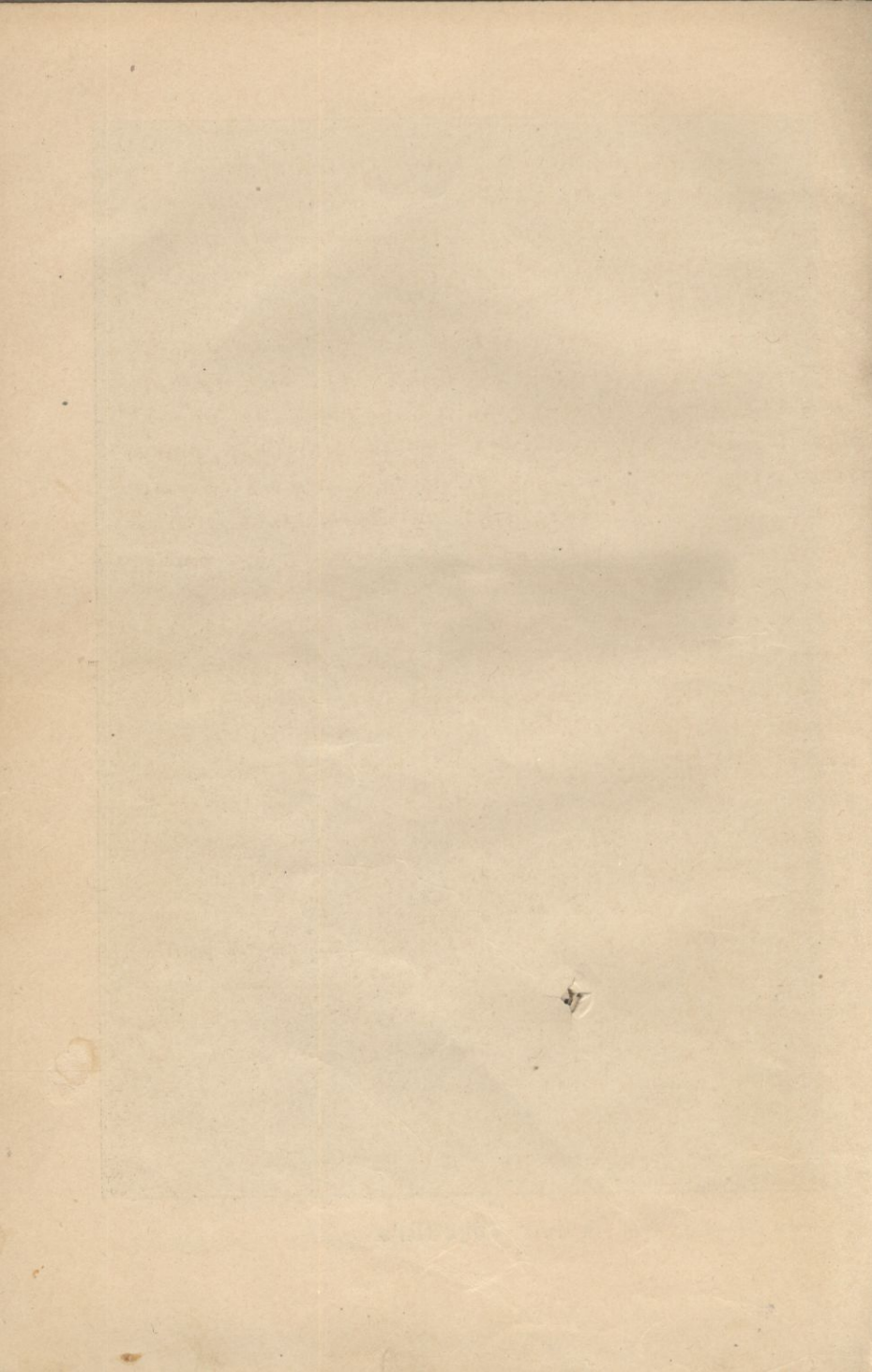
Եւրոպայի կողոպտելու տենչը, եւ Միսիօնարներու (*) մեզ ծախելու դատապարտելի փրօփականտը զիս իրապէս աւելի կը տանջէ, քան թէ Արարիոյ անապատները, քանզի թուրքէն ատկէ աւելի լաւ բան չէինք սպասեր: Մենք Հայերս լաւ կը ճանչնանք թուրքերը, «թուրքը երբ մէկուն Հետ բարեկամ ըլլայ, կա' մ պատիւին, կա' մ ստացուածքին ետեւէ է», ահա' թուրքին բովանդակ Հոգեբանութիւնը. այս առածը լաւ կերպով կը բացատրէ ինքզինքը: Տէր-Զօր կենալ չ'ուզեցի, զզուելի էր. արիւնի Հոտը զիս կը խեղդէր, ինքզինքս մինակութեան տալ ուզեցի, եւ խաչս շարկած անապատին մէջ քալելու սկսայ: Դէպի ո՞ւր, այդ ո՞ւրին պատասխանը տալ ինծի շատ դժ-

(*) Բացառութիւնները, ինչպէս ամէն բանի մէջ՝ նոյնպէս այս խնդրոյն մէջ՝ միշտ յարգելի են:— Ծան. Ամփ.

ուար էր. բայց քալեցի, խաչս տանելու յօժար էի, բայց կ'ուզէի բռնաւորներէն հեռու մնալ եթէ կարելիութիւն գտնէի, այս մտածումներով միտքս հազար տեղեր կը պտտցնէի, միջոց մը չէի գտներ ազատելու այդ անտանելի կեանքէն, գործ կը փնտռէի գործելու համար, որո՞ւ դիմել եւ ի՞նչպէս գտնել: Ճար չ'ունէի պէտք էր ինքնութիւնս պահէի. բայց դարձեալ հարց էր թէ ի՞նչ պէտք էր ձեւանալ: Վերջապէս խորհեցայ ամենէն մօտիկ կերպը որ կրնայի ձեւանալ «սէյեար»ի — թափառիկ ախօթողներ — անոնք միայն կը ծածկուին մորթերով, ուստի երկար տեղեր ճամբորդեցի, մինչեւ շունի մորդ մը, թիթեղի տուփ մը, համրիչ մը ձեռքս ձգեցի, դեռատի «սէյեար»ներէն ըլլալով բնական է մօրուք չէին աղընկալեր, արդէն ազտերու մէջ դէմքս կորսուած էր եւ մէկը չպիտի կրնար կանացի կամ այլի դէմքը գանազանել, իսկ մազերս ցրցքնուած ուսերուս եւ դէմքիս վրայ արդէն բնական նմանութիւն մը պիտի նշկատէին զիս ճանչցող մը եթէ տեսնէր: Կանացի ոչ մէկ նշան կրնային նշմարել, թէ ձայնս եւ ամէն ինչ: Այնպէս գացի գիւղ մը նստայ, Ալի Պապա Թեֆէսի — իրենց համար այդտեղ սրբավայր մ'էր — քով եւ շուրջս հաւաքուեցան հաւատացեալները. գիւղին մեծաւորը լուր առնելէն վերջ ան պլ եկաւ մտիկ ըրաւ, վերջը ըսաւ ինծի թէ՛ աղօթքներս լաւ է, բայց պէտք է որ այս երեկոյին «գիֆիր» քաշես, այդ «գիֆիր»ին մասին ես գիտէի թէ՛ որքան ինքզինքս պէտք էր չարչարէի, ուստի ըսի որ ես արտօնեալ չեմ «գիֆիր» քաշելու: Այն ատեն ըսաւ մեծաւորը գիւղացիներուն — զազաօրէն — թէ՛ կրակներ պատրաստեցէք, եթէ ֆեաֆիր է զինքը պէտք է կրակին մէջ վառենք...:

ԻՒՐ «ՍԷՅՅԱՐ»

Գլխուս աւելի չարիք բերի քան թէ բարիք, ձեւերէս չպիտի կրնային գիտնալ. Համաձայնեցայ մէկ պայմանաւ որ «գիֆիր»ին ինքնաչարչարանքը մարմնոյս ճաղ խոթել արտօնեալ չ'ըլլալուս Համար պէտք չէ ընեմ...:

Այսպէս այդ գիշեր երկար տանջալից գիշեր մը եղաւ. մարեցայ բերանս փրփրեր էր, կէս գիշերը անցած էր երբ արթնցայ որ երիտասարդ մը բերանիս փրփուրները կը սրբէ, «չատ չոգնեցար ըսաւ Տերվիշ պապա» այս ըսի, քիչ մը կազդուրուելէն ետք խօսիլ սկսեցինք, արդէն Արարի չէր նմաներ, Հարցուփորձ ընելէն ետք իրար Հասկցանք, այս տղան Հայ էր Սէվէրէկցի Նալպանտ Կարապին տղան կ'ըսուի եղեր, ուստի անմիջապէս որոշեցինք փախչիլ: Նախ մեր ձեւերը փոխեցինք այս անգամ իմ ձեւս ինք առաւ իսկ ես. առաջ արդէն մերկ էի, Հիմայ ալ մերկ եմ: Սէվէրէկցի տղան երկար ժամանակէ ի վեր Հոտ գերիի պէս կ'աշխատի եղեր, եւ ծանօթ էր շատ տեղերու: Այդ գիշեր արդէն բաւական տեղ փախած էինք, ճամբան ըսաւ որ մօտակայ գիւղ մը պիտի երթանք, չորս Հատ Զէյթունցի աղջիկներ կան անոնք ալ Հետերնիս պէտք է տանինք, գիւղ ըսուածը քանի մը վրաններ են, խաչնարածներ, եւ ինծի ըսաւ որ, սա ինչ կողմէն քալէ ժամի մը չափ, ես ետքը կուգամ, եթէ ըսաւ երկուքս միասին երթանք գուցէ վտանգաւոր պիտի ըլլայ, Հնազանդեցայ իր թելադրութեանը: Իրօք ժամու մը չափ ետքը տղան եկաւ, իսկ աղջիկներն ալ մէկիկ մէկիկ այժեամններու պէս մեր քով Հասան, այժմ եղանք վեց Հոգի, Զէյթունցի աղջիկներն ալ կիսամերկ էին: Այսպէս երկու օր ճամբորդեցինք...:

ՄԱՏԱԿԻՆ ԳՈՌԸ

Արդէն երկրորդ օրը արեւը մարը մտնելու վրայ էր, երբ հեռուէն նշմարեցինք չորս հինգ հոգի որ սատակ մը կը բերէին դռները — գերեզմաննոց Մահմետականաց — մեզմէ շատ հեռու չէր այդ դռները, միտքս բան մը ինկաւ անմիջապէս. այն էր սատակին պատանքը քակել եւ մերկ մարմինս ծածկել: Արեւի սաստիկ տաքութենէն կէս-եփ եղած էր, խաշած էր. այնպէս որ ձեռք կարելի չէր դպցնել, մարմնոցս մորթ չկար վրան. կարմիր միսը միայն կ'երեւէր, եւ երբ կէսօրին ատենները կ'ըլլար կարծես թէ կ'եփէր մարմինս եւ իւղը դուրս կուգար: Արդ այս տանջանքը երբ միտքս կուգար թէ՛ վազուան արեւը նոյնն է ինչպէս անցեալ օրերը, գոնէ լաթի կտոր մը վրաս առնեմ:

«Անոնց դէմքը ածուխէն աւելի սեւ եղաւ, ու փողոցներուն մէջը չէին ճանչցուիր: Անոնց մորթը իրենց ոսկորներուն փակաւ, չորցաւ ու փայտի պէս եղաւ: Սուրէ մեռածները անօթութենէ մեռածներէն երջանիկ էին. վասնզի ասոնք անգարակի արդեանցը պակասութենէն մաշեցան ու մեռան»: — ՈՂԲ ԵՐԵՄԻԱՅԻ, Դ. 8-10:

Մտադրութիւնս ընկերներուս չաշտնեցի, անոնք ինծի շատ ջանացին այս խենդի քայլէն ետ կեցնել. սակայն ես իմ որոշումս ըրած էի անդառնալիօրէն: Քիչ մը հեռուն ձորի մը մէջ սպասեցի մինչեւ որ

սատակը բերին, թաղեցին շուտ մը. եւ իրենց օրէնքին համաձայն ետ ետ վազելով անհետացան: Բարեբաղդարար շատ խորունկ չէր թաղուած, այդ սկսելէն ետքը իմացայ. գոռին վրայ պահ մը կեցայ, տարակուսեցայ թէ՛ կարելիութիւն կա՞յ ինծի ձեռքերով այսքան հողը մէկդի ընել եւ պատանքը քակել: Ինքզինքս քաջալերեցի ըսելով, Թէփերիկ դուն որ տարիներով թափառեցար, լեռներէ, ձորերէ քալեցիր, սուրէն ու տանջանքէն ողջ մնացիր. հոս մի չուսահատիր: Կարծես ոչժ մը առի գործի սկսեցի, քրտինքը զիս կը խեղդէր, հողոտ ձեռքով քրտինքս կը սրբեմ եւ գործելէ չեմ դադրիր: Աստուած իմ, ի՞նչ մեծ ուրախութիւն մը վրաս եկաւ երբ սատակը ոտքերուս դպաւ, գործս լրացնելու չոչսը զիս աւելի քաջալերեց, կտոր մը լաթ սատակի մը պատանֆը պիտի ունենայի: Սիրելի ընթերցող, այս պատմութիւնը որ կ'ընեմ ձեզի իմ փափաքս չէ որ գերեզման մը փորելով, մեռել մը հաներ եմ ինքնագովասանք մը տալու եւ կամ ձեզի խնդացնելու իմ այս խենդի արարքովս, ո՛չ հազար անգամ ո՛չ. այլ մէկ նպատակ ունիմ հասկցնել թէ՛ ի՞նչ է մերկութիւն, ամօթը մէկդի դրած էինք, բաց արեւը մեր օձիքը չէր ձգեր կը վառէր, եթէ մենք անապատին մէջ արեւուն չիզիչ ճառագայթներէն կ'ուզէինք պատսպարուիլ, հապա այդ ձմերուան սառուցին առջեւ մնացողները ի՞նչ պէտք է ընեն, արդ մի մոռնաք մեր խեղճ որբերը, որբեւայրիները. որոնք այս պահուն ո՛վ գիտէ ի՞նչ անտանելի դրութեան մէջ են...

Վերջապէս չաջողեցայ թեւս սատակին վզին տակը անցնել և վեր շտկեցի, սկսեցի պարանները քա-

կել, ՄաՀմետաԿանները այս սովորութիւնը ունին որ պարաններով կը կապեն սատակները: Մատակը նատեցուցի, Հիմայ սկսեցի խօսիլ Հեաը, կ'ըսեմ իրեն թէ՛ չ'ըլլայ ինձի խածնես ՄուՀամմէտի ձագ, եթէ դուն զիս խածնես ես ալ զքեզ կը խածնեմ. մէկ կողմէն կը քակեմ պարանը: Այսպէս պատանքը ամբողջովին ձեռքս առի եւ փոսէն դուրս պիտի ելլեմ, աՀա միայն այդ պահուն էր որ սոսկում զգացի, ցնցուեցայ. արդէն մութ էր, աՀագին դժուարութիւն քաչեցի փոսէն վեր ելլելու ժամանակ որ շատ քիչ խորունկ էր, ծունկերս բռնուեցան, ինչո՞ւ չեմ գիտեր, աղաղակել սկսեցի ընկերներս օգնութեան կանչելով, վերջապէս ձայները առի Հեռուէն եւ անոնց ձայնին դանդաղօրէն կ'երթամ, բայց չուարեալ, ուժասպառ քանիցս խնդրեցի որ դան ինձի օգնութեան, վերջ ի վերջոյ եկան քովերնին Հասայ, ինձի ըսին որ, դուն ո՛վ աղջիկ. կենդանի ուրուական ես քան թէ մարդ, ես աչլեւս լոած, ապշած կը լսէի ամէն խօսք. բայց պատասխանելու ոչ տրամադիր էի եւ ոչ ալ ինքզինքս կ'ուզէի տրամադիր ընել:

Մինչեւ առաւօտ այդտեղ մնացինք. առաւօտուն ուզեցին որ ձամբորդենք դէպի Սէվէրէկ, քաչլերս առաջ չէր երթար, ըսի որ դուք գացէք եւ զիս Հոս թողուցէք. շատ պնդեցին, չեմ զիրնար ըսի, եւ չեմ ուզեր...: Սակայն կ'ուզէին որ պատանքը իրենց տամ, այդ չէք կրնար ունենալ ըսի եւ ընդդիմացայ, ի վերջոյ Համոզիչ կերպով խօսեցան. կտոր մը պատուելով չանձնեցի անոնց, իսկ միւս կտորովը ես մարմինս ծածկեցի: Կը կարծէի թէ՛ անՀուն ուրախութիւն մը պիտի ունենայի երբ պատանքը ունենայի, բայց Հակառակը պատահեցաւ: Ընկերներս

զիս թողուցին միս մինակ, երբ անոնք դեռ աչքիս կ'երեւային բան մը չէի զգար, բայց երբ աչքերէս աներեւոյթ եղան այն ատեն, ա՛հ, միայն այն ատեն զգացի թէ՛ կեանքի դառնութիւնը ի՞նչ է, հակառակ որ այսքան տառապած էի, սակայն այսպէս ահռելիօրէն չէի ցնցուեր որքան այս առանձնութեան մէջ. ոտքի ելաչ շուրջս նայեցայ, անհունութիւնը վերը ինչպէս որ ամաչի կ'երեւի գետինը. երկիրը աչքիս այդպէս կ'երեւէր, եւ արդէն անապատին մէջ ատկէ զատ ի՞նչ զգացում կրնաս ունենալ: Ոչ գիւղ ոչ վրաս կար, այլ աւազ ու աւազ—եւ միմիայն աւազակոյտեր կը տեսնես:

Սիրտս փղձկեցաւ երկինք կը նայիմ, իմ վրաս գլխացող չկայ. երկիրը կը տեսնեմ ինձմէ զատ շարժուն մէկ բան չ'երեւիր: Երեսի վրայ ինկայ, տաք արեւուն տակ, այրող ճառագայթները մէկ կողմէն, իսկ աւազի տաքութիւնը միւս կողմէն. եւ սրտիս դառնացած վիճակն ալ աւելցուր ատոր վրայ...: Լացի ու լացի. կուշտ կերպով լացի, որքան ժամանակ լալով հեկեկալով անցած էր չեմ գիտեր, միայն թէ՛ երբ շտկուեցայ աւազը արցունքովս թրջած էր: Երկար ժամանակ արցունք ելած չէր աչքերէս. ցամքած էր, ինչո՞ւ այսքան լացի... Տարօրինակ զգացումի մը ազդեցութիւնը կ'ապրէի, այժմ երգել կ'ուզեմ, վազել կ'ուզեմ, կարծես աշխարհը միս մինակ ես եմ, կը կանչեմ ձայնիս բարձր ելածին չափ, կը վազեմ անապատի այդ աւազներուն վրայ խաչաձեւ, ոչ մէկ կողմ չեմ նշմարեր լոյսի նշույլ մը, վերջապէս մտածեցի որ ընտրելու եմ մէկ կողմը եւ քալելու եմ մինչեւ որ հասնիմ տեղ մը: Սկսեցի «Որդի Աստուծոյ» երգել: Տաք աւազը ոտքերս կ'այրէր, բայց ինչ

Հոգս էր, դեռ կը քալէի, Հիմայ սկսեցի երգել «Նը-պատակիս Հասնիմ միայն թող զիս Հանեն կախա-դան» երգը: Աստուած իմ, անվերջ քալել միայնակ, անծայր անապատներուն մէջ, բան մը չեմ նշմարեր, բան մը չեմ տեսներ, բաց երբեմն դիակներ, որոնք անշուշտ իմ բաղդակիցներս եղած են, եւ իմ միակ սնունդս: Այսպէս քալելով ժամեր վերջը, իրիկուան դէմ վրան մը տեսայ, ո՞չ ինչ մեծ ուրախութիւն. կարծես գիշերուան խաւարին մէջ չանկարծ արեւ մը կը ծագէր... Փառք քեզ Աստուած դարձեալ կենդանի մարդիկներ պիտի տեսնեմ: Երբ վրանին քով Հասայ. խնդրեցի Արաքներէն որ ինծի գործ մը տան որ գործեմ, գոնէ միայն Հաց ու ջուրի փոխարէն ամէն գործ ընելու պատրաստ եմ, եւ մասնաւորապէս ըսի կրնամ Հովուութիւն ընել ձեզի, այս մարդիկները գթացին վրաս. զիս կերակրելէն վերջ շուն մը չանձնեցին որ այդ շունին Հեա ընտանենամ, երկու օր կեցայ այդտեղ այլեւայլ գործեր ընելով եւ յաճախ իրենցմէ մէկին Հեա շունին քովը պէտք էր երթալ: Երրորդ օրը ինծի չանձնեցին քանի մը գառնուկներ եւ ուլեր, իսկ շունին վզէն կախեցին պզտիկ տիկ մը ջուր, եւ ծրարին մէջ մէկ-երկու Հաց: Ա՛հ, որքան ուրախ էի որ նոր գործ մը ունեցայ, մտքովս կ'որոշեմ այլեւս տեղ մը չի շարժիլ. այդ տեղը մնալ ու ապրիլ մինչեւ ի նոր փոփոխութեան, կամ Հնալածանքի վախճանին: Բաց պիտի գա՞ր այդ բաղձալի օրը, պիտի տեսնե՞մ կ'ըսէի իւրովի: Ես իմ ուր ըլլալս չէի գիտեր, այդտեղ եղող փոքրիկներուն մէկին Հարցուցի թէ՛ այստեղ ո՞ր մէկ քաղաքին մօտ է. ըսաւ թէ Սէվէրէկի աւելի մօտ է, եւ թէ այս վը-

րանը Հաճի Կիւլչիւն խանըմին վրանն է: Հաճի Կիւլչիւն խանըմը Վէրան Շէհրէն եկած են:

Ինծի պատուիրեցին որ սա ինչ կողմը — ձեռքով ցոյց տուին — տար ու արածէ: Ընկերոջս՝ շունին հետ, գործի սկսեցինք. տարինք ցոյց տրուած կողմը՝ ուր միայն կար չոր խոտեր, կամ տերեւներ քշուած հովէն բերուած այդ կողմերը, զիս կանաչութեան կողմը չի խրկեցին, այլ ամաչի կողմը, բաց կ'երեւի որ, տարուան մասնաւոր եղանակներուն մէջ տեղ տեղ խոտ կ'ածէր եւ շուտով կը չորնար այնպէս որ՝ բոլորովին երեք օր առաջուան եղած տեղերուս նման անապատ չէր այս տեղը, իրենց գլխաւոր հովիւները կ'թման ոչխարներ կ'արածէին կանաչութիւն ունեցող կողմերը...:

Թ.

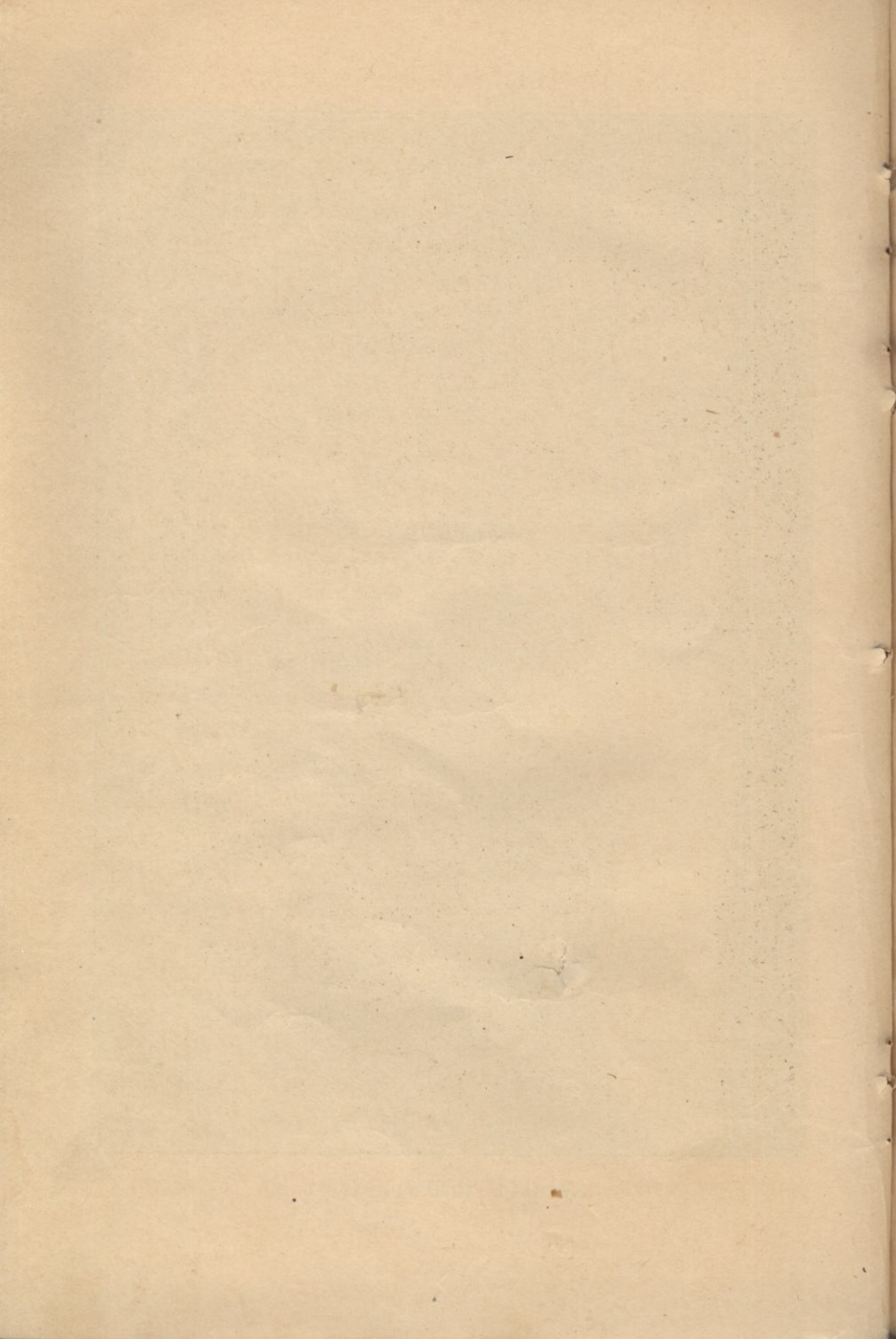
Ճ Ի Ի Ա Ղ Ը

Մինչեւ կէս օր մեր գործը լաւ էր. հանգիստ ու խաղաղ, ես ինքզինքս փռած էի տաք աւազին վրայ, երջանիկ էի քանզի՝ գործ մը ունէին եւ մերկ չէի, երբ չանկարծ տարօրինակ ձայն մը առի ոտքի ելայ, տեսայ որ հեռուէն հսկայ բան մը կուգայ ոռնալէն, բաց մարդու երեւոյթ ըլլալը որոշ կը տեսնէի. այդ պատճառաւ շատ չէի վախնար, որքան որ կը մօտենար մեզի, այնքան ալ այլանդակ կ'երեւէր, զարմալին այն էր որ. շունը թէ մարդուն երեւոյթէն եւ թէ ձայնէն կարծես սարսափած ձայն իսկ չէր հաներ,

չարձակելու ոչ մէկ փորձ չէր ընել, այս արարածը որքան որ կը մօտենար. այնքան աւելի սարսափելի կ'երեւէր, հարիւր քաջ հեռուէն աչքերը այնպէս կը փայլէին որ մարդս կը սոսկացնէր, վրային մազերը իր խոլութիւնը կը ծածկէր, այլ՝ թէ կին էր չէի գիտէր: Վտանգը ահներեւ էր, ճանկերը բաց ուղղակի ինծի կուգար, ոչխարներս մօտ էին, անոնց չէր երթար, շունը նստած էր ապշած կը նայէր, անոր ալ չէր նայեր բաց աչքերը ինծի էր. առանց իր աչքերը այս կողմ կամ այն կողմ դարձնելու, շիտակ կը քալէր. եւ կը մօնչէր: Դեռ չիսուն քաջի չափ կար քովս հասնելու, արարերէն կանչեցի դուն ո՞վ ես, ի՞նչ կ'ուզես. թուրքերէն նոյնպէս կանչեցի, մտիկ չէր ընել ան կը քալէր, քիւրտերէն կանչեցի. զազակերէն հարցուցի, ան կը մօնչէր ու կը քալէր դէպի վրաս: Ալ չի համբերեցի, շունին ըսի, ի՞նչ նստեր ես փարատէ. շունը ցատկեց տեղէն, ու հագիւ կ'ուզէր զիս բռնել ճիւղը. շունը հասակն ի վեր ցատկեց, ճիւղը մտիկ չէր ընել շունին, աչքը իմ վրայ էր, բաց երբ զգաց թէ՛ շունը իրեն վտանգ կ'սպառնայ, այն ատեն իմ վրայ չարձակելու փորձերը մէկ կողմ ձգեց եւ շունին հետ տակն ու վրայ եղան քանի մը անգամներ, իրար կը խածնէին, ես կը դողամ վախէս, բաց չեմ հասկնար թէ՛ ի՞նչ է այս, թէ եւ չայտնի է որ մարդ է: Երբ նկատեցի թէ ճիւղը թուլցաւ ինկաւ աւազին վրայ, մեղքս եկաւ, շունը ետ կանչեցի, արդէն խեղճ կենդանին ալ շատ չողնած էր, ետ կանչածիս պէս տեղ մը նստաւ չափազանց հեւալով: Ես տիկով ջուրը բերանը լեցուցի այն չոցով թէ՛ մի գուցէ Հայ է, եւ կրնամ հասկնալ թէ ինչո՞ւ ազգպէս ըրաւ:

ՃԻԻԱՂԻ ՍՊԱՆՆՈՒՄԸ

Ձուրը խմելէն ետքը սարսափեցնող աչքերը դարձեալ բացուեցան, այս անգամ զիս սկսեց խածտել, կը հարցնեմ թէ՛ «դուն Հայ ես, ես Հայ եմ»․ այս անգամ կարծես թէ հասկցաւ, բայց կատղած էր, զիս խածնելէ չէր դադրէր, օգուտ չէր ըներ, եթէ ես թողէի․ ինք չպիտի թողէր, ուստի շունը դարձեալ օգնութեան կանչեցի, հացին տոպրակը գլուխը անցուցի, շունը մէկ կողմէն կ'օգնէր իսկ ես միւս կողմէն գլուխը փայտով չախչախեցի․․․ :

Այս դիակը հիմայ որոշ տեսայ որ կին մ'է, Հայ ըլլալուն մասին անշուշտ սիրտս շատ կը ցաւէր․․․ Սակայն տարօրինակ զգացում մը մէջս ծագեցաւ, ըսի ինքնիրենս թէ՛ այս կինը սա կողմէն եկաւ, անշուշտ մի՞նակը չէր, երթամ տեսնեմ թէ ուրիշներ ալ կա՞ն:

Հետաքրքրութիւնս անզսպելի էր․ ամէն վտանգ չանձն առնելով զացի ճիւղաղին եկած կողմը, բարձրացայ դէպի բլուրներէ, եւ ահա անհաւատալի տեսարանի մը առջեւ էի, չէի ուզէր հաւատալ իմ աչքերուս, ձորին մէջը եղածը երազ մը կ'ուզէի նրկատել, աչերս կը շիւն ստուգելու համար թէ՛ զիս չի խաբեր: Ահռելի տեսարանը նկարագրել կարելի չէ մի առ մի, եւ խոստովանելու եմ որ սարսափ մը զգացի որ երբէք չէի զգացած կեանքիս մէջ:

Ահա թէ ինչ կը տեսնէի, մարդոց բազմութիւն մը որոնք, ձորին մէջ կը շարժէին, ոսկորներու կոչտեր, վիրաւոր մարդիկներ, ամէնքն ալ մերկ, ինծի կ'երեւէին մարդիկ, որոնք թեւ չունէին, ոմանք ոտք չունին, ահա կը տեսնեմ մէկը միւսին վրայ կը չարձակի, ինչպէս գազան մը կը փարատէ տկարը, մէկ ուրիշ մը ձորէն դէպի վեր կը մագլցի, ահա միւ-

սը անոր ոտքերէն վար կը քաշէ, մէկ մըն ալ վեր կը բարձրանայ, ահա՛ ուրիշ մը կը վազէ զայն վար կը քաշէ, անընդհատ շարժում:

Ովքե՞ր են ատոնք, ի՞նչ ազգի, ցեղի կը պատկանին, ատոնք կը խաղաչին թէ՛ կը կոուէին... ոչ կը խաղաչին եւ ոչ ալ կը կոուէին, այլ իրար կ'ուտէին: Այո դեռ տեսարանը իմ աչքիս առջեւն է... Երբ օրեր վերջ Ջերմուկ հասայ, այն ատեն Տինկճի Պօղոսէն իմացայ որ՝ Հայերն են եղեր, եւ այդ տեղի անունը «սեյ աղզը տերե» կը կոչուի եղեր:

Հիմայ լսեցէք Հայ երիտասարդներ, ատոնք մեր արիւնէն էին, ատոնցմէ ոմանք գուցէ ձեր ամենասիրելիներէն էին, այժմ իրարու միս կ'ուտէին, այժմ զիրար կը փարատէին...: Մեր թշնամիները այսպէս ըրած էին, այդտեղ, սեյ աղզը տերեին քով տանելով կ'սպաննէին, չոզնելով կոտորելէ այդ անել ձորին մէջ լեցուցած էին...:

Ի տես այս տեսարանին, զիս սարսափը պատեց սոսկումով ետ վերադարձայ, ոչխարները հաւաքելով՝ հազիւ վրաններուն քով ինկայ, մէկ քանի բառերով եղելութիւնը պատմեցի Արաբներուն, եւ այդ տեղ ինկեր եմ...: Երբ ինքզինքս եկայ, չուրջս ոչ վրան տեսայ եւ ոչ մարդեր, դարձեալ մինակ մընացի:

Արաբ փոքրիկին ցոյց տուած կողմը (Սէվէրէկ) ի ուղղեցի քալերս, ապշած, նոր քունէ արթնցողի մը պէս երբ աչքերս բացի, որքան ժամանակ այդտեղ մնացեր եմ այդ չէի գիտեր: Ժամերով քալելէ վերջ տեսայ ուրիշ վրան մը, ինծի վերջին պատահածը պատմեցի, ատոնք եղելութիւնը ինձմէ աւելի լաւ գիտեն եղեր, ինծի ըսին թէ՛ Հաճի Կիւլչին խանըմին վրանները փոխադրուած են հեռու տեղ, երբ որ

դուք պատմած էք ձորին մէջի տեսածներդ, անոնք կերթան այդ ձորը ետ կը դառնան անմիջապէս վերանը կը փոխադրեն երկու օր առաջ. կարծելով թէ դուք մեռած էք, ձեզ հոն թողուցեր են:

Այս վրանաբնակները քիչ մը թան տուին եւ լաւաշներ կերայ խմեցի, քիչ մը կազդուրուած դէպի Սէվէրէկ քալել սկսեցի...:

Վերջապէս Սէվէրէկի ծառերը տեսայ աչքերս բացուեցաւ կարծես, դժոխքէն երկինք փոխադրուած կարծեցի, Սէվէրէկ երթալու դիտաւորութիւնս էր իմ ընկերներս գտնել:

Այդ ծառաստաններուն մէջէն երբ կ'անցնէի տեսայ ծեր թուրք մը ծառի մը տակ նստած էր, բարեւեցի. տեսայ որ խեղճ-ու-կրակ մէկն է, հարց ու փորձ ըրի, հասկեցայ որ որ Բաղէշցի է, իր աղջիկը փնտռելու ելած է: Ռուսներուն Բաղէշը գրաւումէն ետք իր աղջիկը կորսնցուցած է, եւ լսած է որ Ջերմուկ կը գտնուի եղեր: Ներքնապէս ուրախ էի, երբ կը տեսնէի, որ իրենք ալ մեզի պէս թափառիլ սկսած են, բայց միայն մեր չարչարանքը չունին: Ես իրեն ըսի որ, այդ կողմերէն եմ եւ մօրաքոչրս Ջերմուկ է, իր քովը պիտի երթամ, ուստի ընկերացայ այդ ծեր թուրքին հետ. փոխանակ Սէվէրէկ կենալու Ջերմուկ գացի:

Վէրան Շէհիր եղած ատենս լսած էի Տէնկճի Պօղոսի մասին, որ իր կինը զաւակները սպաննած էին, բայց իր արհեստին պատճառաւ զինք ողջ թողուցեր էին, եւ ամուսնացուցեր էին թուրք կնոջ մը հետ, լսած էի նաեւ իր թուրք անունը Համտի աղա կը կոչուէր, ուստի երբ Ջերմուկ մտանք, Համտի աղան հարցուցի, իր քովը գացի: Իբրեւ Յոյն պէտք

է ըսեմ որ այդ պարոնը ինծի շատ օգնեց, վախցայ իմ խսկութիւնս իրեն չայտնել, չպիտի մոռնամ այս մարդուն բարիքները: Զիս բազնիք խրկեց զգեստներ տուաւ, եւ մէկը վարձեց որ զիս Պաքըր Մատէն տանի. միջանկեալ ըսեմ թէ՛ Վէրան Շէհիր եղած ատենս Պայծառէն տեղեկացեր էի թէ, Պաքըր Մատէն շատ Յոյներ կան եւ թէ անոնք Հանգիստ մնացեր են, եւ ունին առաջնորդարան եւ այլն, այդ էր պատճառը որ խնդրեցի Տէնկճի Պօղոսէն որ Հաճի զիս Հոն դրկեւ:

Տէնկճի Պօղոս զիս ծեր Թուրքի մը չանձնեց Պաքըր-Մատէն տանելու: Երբ չիշեալ տեղին մօտեցանք այս ծերուկը զիս առաջ քշեց ըսելով թէ՛ դուն գնա ես կուգամ:

Խարեց զիս այս ծերուկը, ինք ետ դարձաւ ես մտայ Պաքըր-Մատէն, բաց ո՞ւր պիտի երթամ, տեղ մը չեմ ճանչնար, Պաքըր-Մատէն լեռան կուշտը շինուած է, տուները իրարու վրայ, ուստի տանիքէ տանիք իջնելով, Հասայ «արփայ-մէլտան»ը ըսուած տեղը, երբ տեսայ Յոյն կիներ որ նստած են. կարծես արեւ մը տեսայ, որքան երկար ժամանակ էր որ Քրիստոնեայի երես տեսած չէի, անՀուն բերկրանք մը զգացի, խենդի մը պէս Յոյն կիներուն վիզերը փաթթուեցայ, ի՞նչ սրտագին գուրգուրանք մ'էր որ կը բղխէր ներսէս, այդ չեմ կրնար պատմել: Թողաթէն ելլելէս իվեր մոռցեր էի օրերը թուականը արդ առաջին անգամն էր որ Հոս կ'իմանայի թէ՛ Կիրակի օր մ'էր: Այս Յոյներուն ըսի թէ ես Թողաթ-ցի եմ, Թախթայ Սագալի Օղլի Եօրկիին աղջիկն եմ, Յոյներէն գիտէի քիչ մը. քանզի դրացիներ ունէինք Յոյն, որպէսզի իրենց կասկածը փարատեմ, ըսի թէ

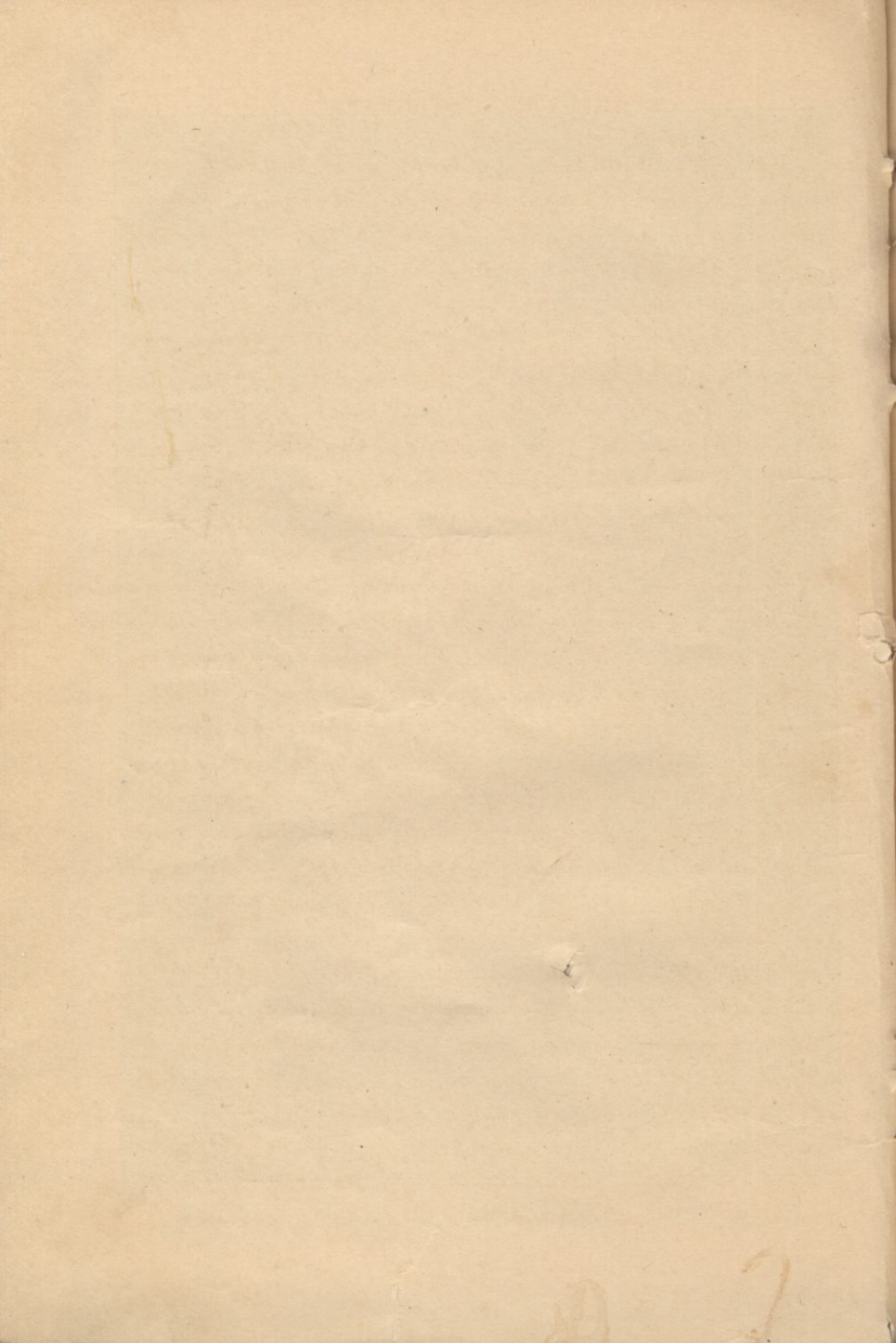
Թողաթի մէջ եղող Յոյները շատ քիչ չունարէն գիտեն, այդ պատճառաւ ես շատ չեմ գիտեր, էրիկ մարդերէն մէկը իմ ըսածս հաստատեց: Յոյն կիրները աւելի ստուգեւ ըլլալ կ'ուզէին ուստի ուզեցին որ խաչակնքեմ, ըրի բնականաբար: Ի՞նչ կը պատիս այս կողմերը հարցուցին, պատասխանեցի թէ ես երեք ամսուան հարս էի երբ էրիկս զինուոր տարին եւ պաշտօնեայ եղաւ, ու երբ զինքը Սէվէրէկի կողմը պիտի խրկէին, ինծի ըսաւ որ քեզ հետս պիտի տանիմ, քանի որ առհասարակ բոլոր պաշտօնեաները իրենց կիրները հետերնին տանելու արտօնեալ են, ուստի զիս հետը բերաւ, սակայն օր մը հրաման ելաւ որ, անչապաղ բանակը պէտք է Տիգրանակերտ երթայ, որուն մէջ էր նաեւ իմ ամուսինս, ամիսներով լուր չ'եկաւ, բոլոր իմ փնտռտուքս պարապի ելաւ, չուսահատ այստեղ եկայ. լսելով որ այստեղ շատ Յոյներ կան, նաեւ կայ Մեղրոպօլի — Առաջնորդարան — այստեղ պիտի մնամ, մինչեւ որ ամուսինէս լուր մը առնեմ» ըսի. խնդրեցի իրենցմէ որ՝ զիս Առաջնորդարանը տանին: Հիմայ սկսեցին իրար մէջ խօսիլ չունարէն, կիրն ուզեց էրիկը համոզել թէ՛ այս աղջիկը Յոյն չէ, կրնայ ըլլալ որ Հայ է, հետեւապէս մեր գլխուն փորձանք մը չ'ըլլայ, արդ՝ լաւ կ'ըլլայ որ երթաս ուստիկանին — իրենց դրացի — պատմեա եղելութիւնը, եւ թող տանին ասկից: Արդէն ամէն բան հասկցած էի, անոնք ալ գուլթ ըսուած բանը չ'ունէին: Այս Յոյնին անունը կը կոչէին Մէլահանէճի Կոստանթին աղա, Քրիստոնեայ մարդոց մէջ ինկած էի չէի ուզեր բաժնուիլ, բաց այս Յոյները գոնէ ինծի պատառ մը հաց ալ չտուին: Առաւօտուն այս կիրն ինծի ըսաւ թէ՛ «մեր տեղի Մու-

ԹէսարըՔը լաւ մարդ է քեզ քու եկած տեղդ կը խրկէ սպահով եղիր»:

Զիս յանձնեցին ՄութասարըՔ ըսուածին: Խիստ Հարցաքննութեան մը ենթարկեց. պատասխանեցի. ի վերջոյ ըսաւ. «Քանի որ դուն Զերմուկէն եկած ես, մեր պարտականութիւնն է քեզ Հոն դրկել»: Հրամայեց երկու զինուորներու որ զիս «վար տանին». նետեցին զիս զնդանը, ո՛չ լոյս կար, ո՛չ շնչելու կարող էի, ոչ ալ նստելու, այլ չորս պատի մէջ դամուած մնացի: Հիմա անապատը աւելի ինծի Համար լաւ կը Համարէի քան թէ այս զնդանը. Հոն դոնէ օդ կրնայի շնչել, Հոն կրնայի քալել, Հոս զրկուած էի նաեւ այս երկու բաներէ: Խրճած ծեր Թուրք պաՀապան մը կար դռան առջեւը. խնդրեցի, աղաչեցի որ դոնէ գաւաթ մը ջուր տայ. լսող չի կար: Երկու օր ու կէս այսպէս այդ վիճակին մէջ մնացի: Երրորդ օրն էր, այդ վիճակին մէջ, երբ տեսայ դուռը բացուեցաւ, Խրճած պաՀապանին ձեռքը աման մը կար, ուրախացայ որ ջուր պիտի տայ ինծի: Լսեցէք Թուրքին վարմունքը ինծի պէս անզօր անօգնական աղջկան մը Հետ ի՞նչպէս կը խաղայ: Ամանին մէջ միզելէ ետք՝ ինծի երկարեց, ըսելով թէ, «Զեղի պէսներուն այս ալ շատ է»: Իսկ ուրիշ ամանի մը մէջ ալ ճճի դըրած՝ «այս պէտք է որ ուտես» ըսաւ. բռնի բերանս դրաւ: Քանի մը ժամ վերջ՝ բանտիս դռան առջեւը աՀագին շղթաներու շառաչումը լսեցի. դուռը բացին շղթաները տեսայ ըմբոստացայ. «դուրս չեմ ուզեր ելլել» ըսի, «լաւ կ'ընէք որ զիս Հոս սպաննէք»: Կարծես մեծ ոճրագործ մըն էի: Երկու ոստիկանները բռնեցին թեւերէս դուրս քաշելէ ետք շղթայեցին: Հարցուցի իրենց թէ արդեօք քա՞նի մարդ սպաննած եմ,

ՇՂԹԱՅՈՒԱԾ՝ ՊԱՔԸՐ ՄԱՏԷՆԷՆ ԶԵՐՄՈՒԿ ՏԱՐԻՆ

որ այս շղթաները ինծի կը զարնէին: Ատոր ի պատասխան՝ «Շատ խօսիլ պէտք չէ, քեզ մտիկ ընելու ժամանակ չունինք» ըսին: Վերջէն երկու շղթաներ զարկին ձեռքիս եւ ոտքերուս: Երեք զինուորներու՝ ձիաւոր՝ առջեւ խառնեցին. արագ քալեցնելու համար շարունակ կը մտրակէին: Ճանապարհին քանիցս ինկայ. անգուլթները չէին խնայեր ոչ միայն լուսանքներ թափել, այլ մտրակելէ չէին դադրիր: Երբ ծառաստաններուն մէջէն կ'անցնէինք, փորձեցի ընկուզի տերեւ մը փոցնել. անօթի էի, գոնէ այդ ծամելով քաղցս առնէի քիչ մը. հարուածեցին, չի թողուցին:

Այսպէս տարին զիս Ջերմուկի կառավարչատունը, պաշտօնեաներէն մէկը տեսնելով վիճակս գլխացբարկացաւ զիս բերող զապթիշաներուն, եւ ըսաւ.— «Դուք խիղճ չո՞ւնիք, այս ի՞նչ է որ անգոր կին մը, շղթայի զարկած էք»: Քակեցին շղթաներս. թեթեւեցայ, եւ երբ նկատեցի որ ի նպաստ ինծի խօսող մ'ալ կայ, քաջալերուեցայ: Դառնալով՝ զիս բերող զապթիշաին մէկին. «Դուք զիս այսպէս չարչարելով՝ չունի մը պէս հոս բերիք, ես ձեզի դէմ պատուոյ դատ պիտի բանամ, իմ էրիկս որ բանակին մէջ կը ծառայէ, իր կեանքը հայրենիքին գոհ դրած է. ա՞յս է ձեր վարձատրութեան կերպը»: Այդ մարդը Պազըր-Մատէնի իմ հարցաքննութեանս թուղթերը ձեռին կ'սպասէր որ այդտեղ եղող պաշտօնեայի մը ջանձնէ, ձեռքերը դողալ սկսեց, որովհետեւ սպառնալիքով մը աւելցուցի թէ՛ կեդրոնը, Պօլիս, պիտի հեռագրեմ, եւ եղելութիւնը պիտի պարզեմ, եւն...:

Այդ պահուն պաշտօնեայ մը դուրս եկաւ սենեակներէն մէկէն. աճապարանքով մը թուղթերը ջանձնեց ատոր եւ քթին տակէն մոմոալով ըսաւ. «Այս

կինը մեր գլխուն փորձանք մը պիտի ըլլայ» եւ դուրս գնաց. իմ ալ ուզածս այդ էր որ ատկէ մաքրուէին: Գայժագամին տարին թուղթերս եւ զիս. երբ անիկա սկսեց թուղթերուն ընթերցումին ես չի համբերեցի, «էֆէնտի, կը ներէք, այդ թուղթերէն առաջ ես խընդրանք մը ունիմ ձեզի»: «Համբերէ որ այս թուղթերը կարդամ»: «Ես ալ իմ վիճակս ձեզի կ'ուզեմ կարդալ» ըսի, «ձեր զիս այս վիճակին մէջ ձգելը չէ՞ք կարծեր որ մեծ անգլխութիւն մ'է, ես պատրաստ եմ մինչեւ որ պատերազմը վերջանայ, հոս կենալ եւ սպասուհի ըլլալ, երբ պատերազմը դադրի, վստահ եմ թէ էրիկս պիտի դաչ զիս դտնէ», եւն...: «Նայիմ» ըսաւ Գայժագամը: Ինք խիստ զբաղուած էր. ես ամէն պաշտօնեացի իմ փափաքս կը չայտնէի. վերջապէս բաւական տարէց գրագրի մ'ալ ըսի, այս մարդը շատ լրջօրէն ըսածներուս մտիկ ըրաւ, եւ չետոյ ըսաւ որ «Ես այդքան կեալուրներու — Հայերու — կոտորուելուն հրամայողն էի, ո՛չ մէկ Հայու չի գթացի, բաց դուն Յոյն ես, ես քեզ իմ կնոջս քով կը տանիմ, սպասուհի եղիր»: Այս թուրք գրագրին անունն էր Մստահ էֆ.: Զիս տարաւ իր կնոջ սպասուհի — գերի ըսեմ, աւելի լաւ է — ըլլալու:

Քանի մը շաբաթ հոս կեցայ, բաց շատ կը նեղուէի ջուր կրելէն. ջուրը հեռու փեղերէ պիտի բերէի այն ալ մեր կարգին պէտք էր սպասէինք ժամերով որ մեր կուժերը լեցնելու պատահութիւնը գար: Ուսերուս վրայ վէրքեր բացուեցան, երբ կ'ուշանայի ծեծ ալ իմ վարձատրութիւնս կ'ըլլար: Այդ ալ հոգ չէի ըներ այնքան, որքան որ այս կինը կ'ստիպէր որ Հըրեաներուն դուռները երթամ մուրալու, հաց պէտք էր

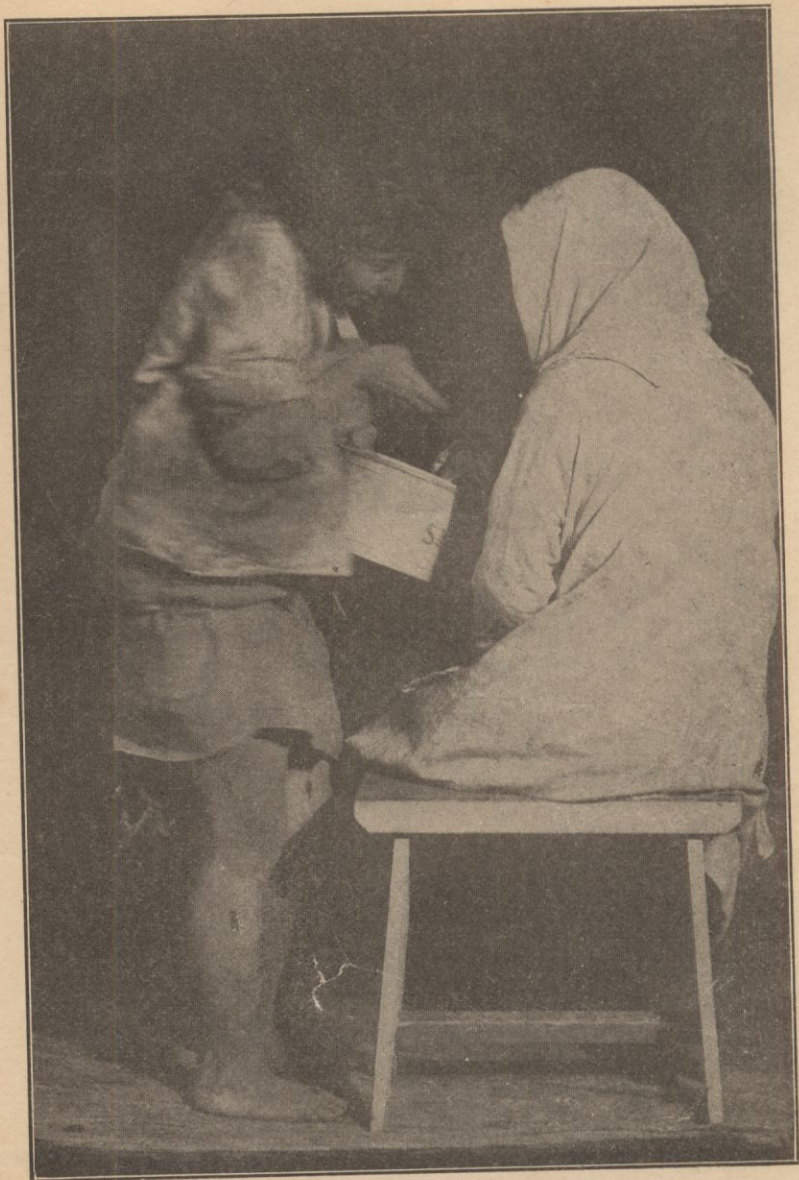
որ բերէի. գրագիրը իր ամսականը չէր ստանար կանոնաւոր, ուստի չքաւոր էին:

Որոշեցի այս տեղէն ալ փախչիլ. քանի մը օր է ի վեր ուղտի բեռնակիրներ եկած էին, աղի վաճառողներ. ասոնցմէ մէկուն հետ խօսեցայ ջուր կրելու միջոցիս, ըսի թէ ես հոս ինկած եմ, Վանի կողմերէն եմ, կ'ուզեմ որ ուրիշ տեղ մը երթամ, միայն թէ զիս հետերնիդ տարէք, ես ուղտերուն կերը, ջուրը, կուտամ, եւն.: Քանի մը օր ետքը այս ուղտապաններուն հետ ճամբայ ելայ. կեանքիս մէջ առաջին անգամն էր որ ուղտի վրայ նստայ. երբ գիշերը երկար ճամբորդեցինք, քունս տարաւ. ուղտին վրայէն վար ինկայ. այսպէս այս մարդիկն ալ անշուշտ կարծելով թէ մեռած եմ, առանց վրաս նայելու՝ ձգեցին գացին: Առաւօտուն ինքզինքս գտայ լեռան ճամբային վրայ, ի՞նչ պէտք է ընեմ, ո՞ւր երթամ, մտածեցի տեղս դառնամ, բայց չէի ուզեր որ մուրալով այդ կիներ կշտացնէի: Խորհեցայ որ, քանի որ մուրացկանութիւն պիտի ընեմ, լաւ է որ ընեմ այդպէս՝ միայն ապրիմ առանց աւելորդ նեղութիւններ ընելու եւ ծեծ ուտելու:

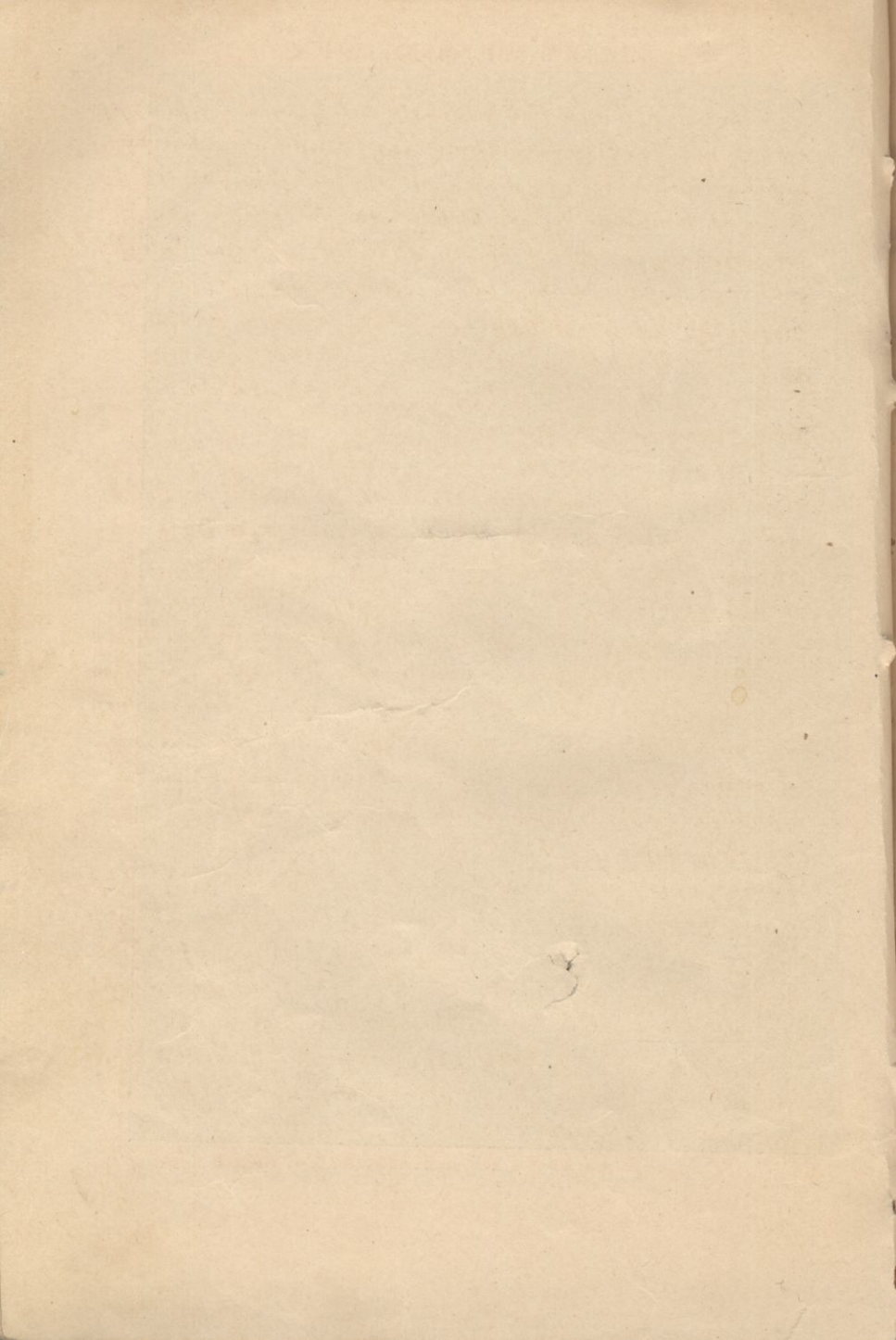
Վերագարձայ Զերմուկ: Մուրալով քանի մը օր անցաւ, երբ օր մըն ալ Մստաճ էֆէնտին դէմս ցըցուեցաւ. վախցայ բնականաբար. «Ո՞ւր մնացիր աղջիկ», ըսաւ. «էֆէնտի» ըսի, «կինդ զիս կը ծեծէ եւ կը մուրացնէ, չեմ կրնար տանիլ»: Զարմանքս մեծ եղաւ որ փոխանակ ծեծելու զիս, շատ անուշութեամբ ըսաւ. «Տուն եկուր, ալ ասկից ետք քեզի նեղութիւն չի կրնար տալ»: Տուն դառնալէն վերջ կնոջը խստիւ պատուիրեց որ ինծի նեղութիւն տալէ դադրի: Այսպէս նեղութիւնները իրարու կը չաջորդէին. անապատի նեղութիւնները տարբեր տեսակ, իսկ հոս պաշ-

տօնեաներու տուած նեղութիւնները տարբեր:

Հազիւ 8-10 օր անցեր էր, երբ օր մը կնոջը եղբայրը եկաւ ինծի ըսաւ որ «Կառավարութիւնը քեզ կը կանչէ, մէկ երկու հարցումներ պիտի ընէ, յետոյ դարձեալ տուն կը դառնաս»: Գիտէի թէ քրոջը թելադրութեամբը եղած կարգադրութիւն մ'էր, բայց փախուստի ճար չունէի. կամքը իրենցն էր, ինչպէս որ կամենային՝ անպէս կրնային ընել, գիտէի նաև թէ Մատաչ էֆէնտին այս խաղէն տեղեակ չէր, բայց չի թողուցին որ տեսնեմ. Հպատակեցայ, տարաւ զիս. բանտարկեցին որ առաւօտուն պիտի աքսորէին դէպի ո՞ւր, ատոր մտածումը զիս կը սոսկացընէր. կերպով մը պէտք էր որ տեղեկացընէի եղելութիւնը էֆէնտինին: Բարեբաղդաբար բանտս Պազըր-Մատէնի բանտին չէր նմաներ. գոմը — փարախ — փակեցին շըրջափակը փայտէ ճաղերով շինուած էր. դեռ կէս գիշեր չեղած՝ ճաղերէն մէկը քաշելով՝ հանեցի, արդէն կմախք մը դարձած էի, միայն գլուխս որ դուրս կարենայի հանել՝ մնացածը գիրին էր. շատ չի անցաւ, դուրս ձգեցի ինքզինքս. գիշերով Մատաչ էֆէնտինին պատմեցի եղելութիւնը: Այս մարդը սաստիկ զայրացաւ եւ կնոջը փառաւոր ծեծ մը քաշելով՝ ըսաւ թէ. «Այս վերջինը պիտի ըլլայ, եթէ անգամ մըն ալ այս աղջկան նեղութիւններ տաս, քեզ կ'արձակեմ. քանզի եթէ այս աղջիկը կորսուի, ես կ'առավարութեան քովը պատասխանատու եմ»: Այս դէպքէն ետք, կնոջ գիրքը մեղմացաւ ինծի հանդէպ եւ էրկան պաշտօնը բարձրացաւ: Առաջին Քարտուղարի պաշտօնով զինքը Պազըր-Մատէն ղրկեցին: Քանի մը օր ետք տունը հոն փոխադրեց եւ զիս ալ հետերնին տարին. քանզի ըսաւ ինծի թէ. «Քու ոտքդ բաղդաւոր է»:

ՔԷՓԵՐԻԿ ԻՐՐ ՄՈՒՐԱՅԿԱՆ

Այս նոր տեղը ինձի աւելի լաւ եղաւ եւ կ'ինն ալ աւելի լաւ կը վարուէր Հետս: Հոս Յոյներու Հետ ծանօթեցայ, այլեւս զիս իբր Յոյն կը ճանչնային: Օր մը Յոյն մէյխակեճի Կոստանդին աղային տունը գնացի. այս աչն տունն է որ օր մը մնալով՝ զիս յանձնեցին տեղւոյն կառավարութեան: Համարձակութիւնը ունեցայ իրենց յանցանքը երեսնուն տալու. ըսին թէ զզջացած են իրենց այգպէս վարուելուն Համար, եւ չետոյ յայտնեցին թէ իրենք լսած են թէ զիս լեռը տանելով սպաննած են, եւն.:

Տեղւոյն Յոյներուն մէջ տարածուած էր իմ Յոյն ըլլալս, եւ Հետաքրքրութիւննին շարժած էր: Օր մը կանչուեցայ Յոյներէն մէկէն. Կոստանթին Օղլի Կիրիկէ աղայէն, ինձի Հարցուց թէ ի՞նչ է անունդ, Տէսբինէ, ըսի, մօ՞րդ անունը՝ Սօֆիկ. Հօ՞րդ անունը՝ Եօրկի: Ինձի ըսաւ, «Քեզի մեր ախոռին մէջ անկիւն մը կուտամ, քանի որ դուն կ'ուզես Թուրքերուն ձեռքէն ազատիլ եւ մեր մէջ բնակիլ. գնաց ասոր անոր աշխատէ. ջուր կրէ, մեռել լուաց եւ այսպէս քու ապրուստդ ճարէ»: Այս Յոյնը տեղւոյն ամենէն ազդեցիկներէն մին էր. Յոյները կը չարգէին զինք: Կարծես թէ աշխարհը ինձի եղաւ. գնացի այգտեղ: Եղանակը ձմեռ էր եւ շատ ցուրտ, Հող չէի ընէր, կօշիկի երես տեսած չէի երկար ատենէ իվեր, թէեւ Տինկճի Պօղոս ինձի Հին քան մը ճարած էր, բայց ամիսներու ընթացքին արդէն մաշեր էր: Զիւնին վրայ ոտաբորիկ քալելէն չէի վախնար, միայն թէ ազատ ձգէին. աշխատելէն չէի վախնար. սիրով յանձն կ'առնէի ընել ամէն բան, միայն գերիի պէս զիս չգործածէին, ինչպէս կենդանիները:

Այս նոր գործս չաջողութիւն կը խոստանար իմ

Հալ ու մաշ եղած կեանքս, գոչութիւնս քաշքշելու. դուռէ դուռ կ'երթայի, առտուն կանուխ գործ կը փնտռէի, ջուր կը կրէի, հին զգեստներ կը կարէի, տուներ կը մաքրէի՝ փոխարէնը շատ չնչին բան մը ստանալով: Ձիւն կը քերէի, թիթեղեայ ամաններով՝ ջուրը 5 փարայի:

Պէտք է ըսեմ թէ նախ քան Յոջներու քով գալս, խանըմիս ըսած էի, թէ իմ էրիկէս լուր ելած է, Յոջները զիս իր քով պիտի զրկեն: Օր մը դարձեալ Մստա էֆէնտին ինծի Հանդիպեցաւ, իրենց կողմերը գործի բերումով գացեր էի, զիս կանչեց տունը տարաւ. երբէք չի նշմարեցի իր բարկութիւնը, բայց գիտէի թէ զիրենք խաբած ըլլալուս Համար պիտի տուժէի. երբ ներս մտանք, «Դուն» ըսաւ, «ֆեաֆիր աղջիկ, իմ Հարիւր չիտուն ոսկինոց փոխգիրս ինչո՞ւ գողցար»: Մէկէն շանթաՀարուեցայ, ըսի իրեն թէ «էֆէնտի, դուն քու ըսածներուդ կը Հաւատա՞ս», եթէ ես 150 ոսկի ունենայի, այսպէս ձիւնին վրայ կիսամերկ եւ ոտաբոբիկ կը պտտէ՞ի»: «Ձեմ գիտեր» ըսաւ, «պիտի տանիմ գարագօլը» աղաչանքս օգուտ չըրաւ. տարին անգամ մը եւս նետեցին զիս բանտը, բայց ո՛չ առաջի գնդանը. սակայն երկու օրուան մէջ չորս անգամ գանակոծեցին, այնպէս որ ոտքերէս արիւնը կը Հոսէր. աղաչանք, պաղատանք ոչ մէկ օգուտ չունէր: Պագըր-Մատէն գալէս ի վեր ֆեռ դանակ մը ունէի քովս որ ամէն բանի կը գործածէի. բարեբաղդաբար իմ Հագած քուրջերս չի խուղարկեցին: Ինծի Համար դանակը օրհնութիւն մը եղաւ: Այդ տեղ երկար կենալու չէի գիմանար, պէտք էր դուրս գալի այս բանտէն: Գիշերը երբ ամէն բան խաղաղեցաւ, ես իմ գործիս սկսայ. դանակը տալով կղպանքին տակէն ամէն ջանք

չէի խնայեր որ քակեմ. ժամեր վերջ չաջողեցայ քակել. հրաշք էր որ իմ ուժս բաւեց. դուռը բացի, դուրս ելայ, մութ եւ ցուրտ էր, բայց ես ազատ էի:

Մտածեցի որ այս անգամ Խարբերդ երթամ, մութին մէջէն քալելով՝ մինչեւ առաւօտ, ճամբէս շեղեր եմ:

Ժ.

ԵՂԵՌՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸՆ ԱԼ

Ինչպէս որ ըսի, ուղիղ ճամբէս շեղելով, դէպի Բալու գացեր եմ, փոխանակ Խարբերդի:

Այս տեղէն որոշ կը լսէի Թնդանօթի եւ հրացաններու ձայները. կռիւին բնույթը չէի գիտեր. ստիպուած, այդտեղ ծառաստաններուն մէջ, պահուեցայ, բայց անօթի էի, քանի օրէ ի վեր էր որ բան մը կերած չէի: Բալու մտնել ինծի անհնար կ'երեւէր, այդ ծառաստաններուն մէջէն չունի լակոտներու ձայն առի, գնացի եւ գտայ. անօթութիւնը ամէն բան ընել կուտայ: Քեօն դանակովս մորթեցի, սակայն առանց եփելու չէի ուզէր ուտել, բայց ուրկէ՞ կրակ պէտք է ճարել: Բաւական սպասելէ ետք, ծեր Թուրք մը տեսայ. ծառաստաններուն մէջ, որ կը ծխէր. կամաց մը քովը մօտեցայ, լուցկի մը խնդրեցի. այս մարդը այնքան զբաղուած էր որ երեսս անգամ նայելու ժամանակ չունէր կարծես. մեքենաբար քանի մը լուցկի նետեց ինծի, եւ գործուն հետ զբաղուեցաւ: Ես արա-

գօրէն հեռացայ, որսս իր տեղէն առի, քիչ մ'ալ կրակ վառեցի, թէ՛ տաքցայ եւ թէ՛ կերակուրս — շան լակոտը — եփեցի, կերայ: Հիմա ո՛չ ետ երթալ կ'ուզէի, եւ ո՛չ ալ առաջ կրնայի երթալ, մնացի այդ գիշերը այդ ծառաստաններու մէջ: Յաջորդ օր, կէս օրին ատենն էր, երբ նկատեցի խուճբ մը զինուորներ որ կուգային իմ կողմս. ես ինքզինքս մացառներու մէջ պահեցի, եւ Հիմա որոշ կերպով կը տեսնէի թէ ութը տասը անգէն և շլթացուած զինուորներ առջեւէն կ'երթային, իսկ 50ի չափ զինեալ զինուորներ, զգուշութեամբ անոնց ետեւէն կը քալէին: Ինծմէ շատ հեռու չէր այդ տեղը ուր որ գլխաւոր պաշտօնեան հրաման ըրաւ դառնալու. բաց տեղ մըն էր, Հիմա հրամայեց որ զգեստները հանեն, մերկացուցին այդ տասը զինուորները: «Քեաֆիր կեալուրներ» կ'ըսէին, «զուք պէտք է որ ջնջուիք աշխարհին երեսէն», գնդակ չէին արձակեր, ամէն շնական խաղերը կը խաղային... եւ չետոյ զիրենք կ'անդամատէին: Այս ինչ բաղդ է, կ'ըսէի ինքիրենս, ուր որ կ'երթամ, պէտք է որ ինծի հանդիպի եղեռնի ամէն տեսակները: Գուցէ անոր համար, որ վկայ պէտք էր որ այդ սոսկալի պատմութիւնները, ոճիրներու շարքը չի մոռցուի: Այսպէս, այս տասը Հայ երիտասարդներ ժամուան մը մէջ չարչարանքներու ամէն տեսակները կրելով իրենց վրայ՝ նահատակուեցան:

Ի տես այս արիւնին, դարձեալ ապշահար, չէի գիտեր թէ ի՞նչ պէտք է ընեմ. կեցած տեղս կարծես սառած էի. թէ որքան ժամանակ անցեր էր, այդ ոճիրէն, այդ եղեռնի վայրկեանէն ի վեր, չեմ կրնար որոշակի ըսել: Աչքերս դէպի երկինք չառած՝ բան մը կ'ուզէի ըսել, մեղադրանք է, աղաչանք է, թէ բողոք

չէի գիտեր, միայն թէ սա չափը միտքս է, որ կը մըր-
մընջայի ըսել. «Ո՛վ Աստուած, Դուն տեսար այս ո-
ճիրն ալ...»:

Երբ հրէշ Թուրքերը գացին, բաւական ատեն մը
վերջ, պահուած տեղէս ելայ. շուարած վիճակի մը
մէջ: Այս պահուն նշմարեցի որ գումարտակ մը զօրք
դարձեալ կուգայ դէպի իմ եղած կողմս. նորէն պահ-
ուեցայ. երբ զօրքերը անցան, ամենէն վերջ ձիուն վը-
րայ ուրիշ մը կուգար, բոլորովին առանձինն. կար-
ծես բնազդս ինծի կ'ստիպէր այս մարդուն առջևը
իջնեմ: Զինուոր պաշտօնեան բժիշկ մ'էր. Թուրքի
անհաճոյ դէմք մը չէր կրեր. աղաչեցի իրեն որ Աս-
տուծոյ սիրոյն համար ինծի օգնէ, Խարբերդ տանե-
լով իր հետ: Այս մարդը երբ խօսեցաւ, արդէն գիտ-
ցայ որոշապէս, որ Թուրք չէ, աւելի Յոյնի արտա-
սանութեան կը նմաներ իր Թուրքերէնը: Ուստի Հա-
մարձակեցայ Հարցնելու թէ դուք Յոյն է՞ք: Այո՛, ը-
սաւ. այն ատեն ըսի թէ ես ալ Յոյն եմ եւ ըսի բոլոր
այն բաները որ ըսած էի Պազըր Մատէն: Այս ազնիւ
բժիշկը ընդունեց իմ խնդրանքս եւ զիս իրեն հետ տա-
րաւ Խարբերդ-Մէզիրէն, ուր կը գտնուէր իր ընտա-
նիքը: Հոն իր տանը մէջ զիս երկու օր հիւրասիրելէ
վերջ, տարաւ «Ինչաաթ» հիւանդանոցը, որ բացուած
էր պատերազմի ընթացքին, ուր մնացի 4 ամիս...:
Սոյն բժիշկը Պոլսեցի էր, Տոք. Եանի էֆէնտի:

Այս հիւանդանոցին մէջ կային 10-15 Հայ կիներ,
որոնք ինծի հետ շատ հաշտ չէին վարուեր, քանզի ա-
նոնք գիտէին, թէ ես իրապէս Յոյն մըն եմ: Երբեմն ի-
րենք իրենց կը խօսէին Հայերէն՝ կարծելով թէ չեմ.
Հասկընար: Ստիպուած էի շատ գաղտնապահ ըլլալ,
չէի ուզէր որ իմ Հայ ըլլալս հասկընեն:

Սարբերդի կոտորածին, տեղաՀանութեան մասին շատ բան չեմ գիտեր, միայն թէ այդտեղ եղող կիները կ'երգէին թուրքերէն Հետեւեալ երգը որ կըրնայ գաղափար մը տալ, թէ այդտեղ ալ քարելողով վառած էին, այդտեղ ալ գեղեցիկները զատած էին. —

Էրմեկիդեր Թապուր Թապուր գալգըյօր,
Վալի փաշա փեկեքեքտեկ տիւլտիւլ իլէ պագըյօր.
Կիւզեղիերի Միւտիւր Պեկե սեչիօր,
Չիրփիւղերի կազեաղըլիէ եագարլար:

Այստեղի սնունդը, պատսպարանքը զիս իմ բնական վիճակիս դարձուցին, եւ քանի մը շաբաթ ետք գործողութեան բաժինին մէջ առաջին Հիւանդապահ-դաՀիի պաշտօն չանձնեցին, անշուշտ Տոք. Եանիի շընորՀիւ: Ես ալ իմ կարելի ամէն ջանքերս չէի խնայեր, այս պատեհութիւնն էր որ ինձի ճամբայ պիտի բանար դէպի ազատութիւն:

Օր մը վիրաւոր ծեր Հարիւրապետ մը բերին, անբուժելի կը թուէր, այդ պատճառաւ վիրաբուժական գործողութիւն չուզեցին ընել. «Արգէն մեռնելու վըրայ է», ըսին: Սակայն զարմանալին այն էր որ ես կը փափաքէի որ, գործողութիւն կատարէին այս մարդուն վրայ: Բժշկապետը Գերմանացի էր. թարգմանի մը միջոցաւ խնդրեցի, որ փորձ մը ընէ, այս խեղճ մարդուն գործողութեան Համար, գուցէ բուժուէր, շատ կը տանջուէր, չի մերժուեցայ: Այս Հարիւրապետին անունն էր Մստաֆա էֆէնտի. Պոլսեցի Կրորդ զօրաբանակին մէջ պաշտօնեայ: Գործողութիւնը չաջող եղաւ, իսկ իմ ջանքերս կրկնապատկեցի. գիշեր ու ցորեկ իրար խառնելով: Վերջապէս այս ծերուկը 60 տարեկաննոց մարդը, ոտքի ելաւ. քանի մը շաբաթ

ետք: Ամէնքն ալ այս մարդուն առջեւ կ'ըսէին ինծի, թէ դուն փրկեցիր էֆէնտիին կեանքը: Իբր երախտագէտ մարդ, որ մը զիս կանչեց, ըսաւ. «Տէսքինէ, աղջիկս, դուն իմ կեանքս ազատեր ես, ատոր փոխարէնը արգեօք ի'նչ կրնամ ընել ձեզի, որ ինչպէս ես իմ կենացս մէջ պիտի չիշեմ, նոյնպէս դուք չիշէք: Եթէ զգեստ առնելու ըլլամ, շուտով պիտի մաշի: Ինչ որ ալ ընեմ, նոյն խսկ դրամ տամ, պիտի ծախսես, ու մոռնաս: Հապա ի՞նչ կը բաղձաս»: «Բան մ'ալ չեմ պահանջեր» ըսի, «էֆէնտի այդ իմ պարտականութիւնս էր»: «Քեզ կ'ուզեմ որ Կ. Պոլիս խրկեմ, կ'երթա՞ս»: Անշուշտ իմ ալ բաղձանքս այդ էր: Այս մարդը ինծի շատ մը խրատներ տալէ վերջ՝ չանձնարարականներ ալ գրեց տուաւ, Պէյլէր Պէյլի Իմամ Սէլիմ էֆէնտիի ուղղուած:

Մտտաֆա էֆէնտիին օգափոխութիւն պէտք կար, ուստի քաղաք զրկուեցաւ, թէեւ իրարու շատ մօտ են Խարբերդ քաղաքն ու Մէղիբէն, բայց բաւական էր որ Հիւանդանոցը չէր: Կը մտածէի թէ եթէ Յոնի անունով անցագիր ստանամ, խիստ դժուարութիւններու պիտի Հանդիպիմ եւ գուցէ չի չաջողիմ խսկ անցագիր ստանալու: Երկար մտածումներէ վերջ՝ այդ տեղի Հիւանդանոցին թարգմանին գացի, որ Հրեայ մըն էր, Մօրիս անունով: Մտադրութիւնս իրեն չայտնեցի որ Գերմանացի բժիշկին ըսէ: Ահա թէ ի՞նչ միջոց խորհեցայ: 1917ին ճամբորդութիւնը այնքան խիստ էր որ նոյն խսկ պաշտօնեաներ, շատ դժուարութեամբ, կըրնային տեղէ տեղ երթեւեկել. Հապա ի՞նչպէս ես պիտի կրնամ իմ աղջիկի Հանգամանքովս: Ուստի միակ միջոցը Թրքուհիի անուամբ անցագիր մը ձեռք ձգելն էր: Թարգման Մօրիսը Հետս առի, Գերմանացի բժիշ-

կին քով երթալով՝ վիճակս պատմեցի, սակայն ո՛չ իրբեւ Հայ, գիտէի թէ անոնք Թուրքէն աւելի կ'ատէին Հայերը, այլ իբր Յոյն: Ըսի որ Կ. Պօլիս պիտի երթամ, Հոս չեմ կրնար կենալ, թէեւ շատ ուզեցին որ մնամ իբր Հիւանդապահ, որքան որ կ'ուզեմ: Մի առ մի թուեցի իրենց թէ իմ Հոս կենալս ապահովութեան ոչ մէկ ապացոյց կը խոստանայ, Հոս դուցէ պիտի մընամ զրկուած ամէն բանէ, եւ թէ դուք — Գերման բժիշկին ուղղեցի խօսքս — Հոս մնալու դատապարտուած չէք պատերազմէն ետք, ուստի ի սէր Աստուծոյ թող ըլլայ, ինծի ըսէք թէ, կրնա՞ք ինծի մեծ բարիք մը ընել, զիս նկատելով վիրաւոր Հարիւրապետ Մըստաֆա էֆէնտիին դուստրը եւ նոյնպէս տեղեկագիր մը պատրաստել ուրիշ պաշտօնեացի մը, որ այդ օրերը մեռաւ Մստաֆա էֆէնտին մեռեալ նկատել, թուղթերը փոխելով մեռած պաշտօնեացին Հետ: Եթէ ըսի այսպիսի բան մը ընէք, իսկապէս անմոռանալի պիտի ըլլայ ինծի, գոնէ Հոգի մը ազատած՝ կ'ըլլաք: Բաւական երկար մտածումի մէջ ինկաւ բժիշկը. չետոյ Հաւանեցաւ: Մօրիսը այդ բոլոր կարգադրութիւնները թուղթերու եւն.ի գործերը ըրաւ: Ես քովս քիչ շատ դրամ ունէի թէ՛ Հիւանդանոցէն շահած, եւ թէ՛ Մստաֆա էֆէնտիէն վարձատրուած:

Անմիջապէս որ թուղթերը կարգադրուեցան, գացի Մէդրէչի մէջ սենեակ մը վարձեցի: Այժմ անունս Փաֆիթի հանրմ կոչելով: Երկու օր ետք խնդրագիր մը ներկայացուցի այդ տեղի բանակատեղի-Հրամանատարին, սա իմաստով թէ՛ իմ Հայքս Հարիւրապետ այսինչը մեռաւ՝ «Ինչաթ» Հիւանդանոցին մէջ ես մինակ մնացի, արդ՝ զիս պէտք է որ եկած տեղս Պոլիս, զարձնէք, եւն. . . : Հիւանդանոցէն ինծի չանձ-

ԹԷՓԵՐԻԿ ԻՐ ԹՐՔՈՒՀԻ — ՓԱՔՀԻՁԷ ՀԱՆԸՄ

նուած թուղթերուն մէջէն պէտք եղած աղերսագիր-
րերը պատրաստել տուի, այնպէս որ ըսելիքներս ալ
կանխաւ պատրաստուած էր: Պէտք է ըսեմ որ Մօ-
րիսին կը պարտիմ այս բաներուն շատերուն յաջո-
ղութեանը համար:

Զինուորական այս պաշտօնեան (բանակետեղի
հրամանատար), ինծի ըսաւ որ, երկու օր ետքը քո-
վը երթամ որ վերջին պատասխանը ստանամ: Որոշ-
եալ ժամանակին դացի. պատասխանեց թէ, զինուո-
րական պաշտօնէութիւնը նկատի առաւ ձեր աղեր-
սագիրը, բայց կը ցաւիմ որ ճամբորդելու հրաման
չի տուաւ:

Առաջին փորձը զիս չի չուսահատեցուց. ուրիշ
խնդրագիր մը պատրաստելով ուղղակի կառավար-
չատուն տարի վալի Փաշային ներկացուցի: Վալի
Փաշան խիստ հարցաքննութեան մը սկսաւ... «Փա-
շա էֆէնտի» ըսի, «կը զարմանամ որ, դուք այսքան
բծախնդիր կ'ըլլաք, կարծես թէ Հայ մը եղած ըլ-
լայի. իմ հայրս ինչպէս որ գիտէք, հիւանդանոցին
մէջ մեռաւ, իր հայրենիքին համար էր որ զոհ գնաց,
եւ զիս մինակ ձգեց այս աշխարհին մէջ, եւ իբր վար-
ձատրութիւն հօրս պիտի թողուք որ այս անծանօթ
տեղը մնամ»: «Բայց աղջիկս», ըսաւ փաշան, «դուք
նուֆուս թեգֆիրէսի (ինքնութեան թուղթ) չունիք»:
«Շատ լաւ փաշա էֆէնտի, հիմաչ ի՞նչ կ'ուզես որ
ընեմ, ստեղծե՞մ: Դուք գիտէք թէ, Երզնկայի նա-
հանջին ատեն, ամէն բան հոն մնաց, իմ գոչքերուս
հետ. հիմաչ կ'ուզէք որ հեռագրենք Պոլիս որ ամէն
գրքեր տակն ու վրայ ընելով՝ ինծի զրկեն այդ նու-
ֆուս թեգֆիրէն, սակայն գիտէք թէ այդպիսի բանի
մը համար ստիպուած պիտի ըլլամ, գոնէ 5-6 ամիս

այստեղ դեգերելու, կը հարցընեմ թէ՛ «այս խղճի գո՞րծ է»: Այս եւ ասոր նման խօսքերով զգացունենրուն ազդեցի, եւ արդիւնքը այն եղաւ որ ինծի անցազիր մը տուին: Զիս զրկեց դարձեալ բանակատեղիի հրամանատարին հրամանագիր մը տալով որ ճանապարհորդութեանս կարգադրութիւնը, եւ անցազիրս պատրաստ է: Յիշեալ հրամանատարին քով երթալէ առաջ սիրտս կը տրոփէր, թէ արդեօք ի՞նչ պիտի ըլլայ: Երբ ներկայացուցի Վալի Փաշայէն բերած թուղթս, «Շատ լաւ» ըսաւ, անուշութեամբ «Փաքիզէ Հանըմ, մեր պարտքն է այժմ այս գործը կարգադրել եւ ձեզ ապահով տեղդ հասցնել»: Կանչեց զապթիա մը բաւական տարիքը առած. «Մէհմէտ, այս աղջիկը քեզի պիտի չանձնեմ, դուն պիտի տանիս Կ. Պոլիս, մինչեւ Հայտար Փաշա, ապահով եթէ ուսիդ մէկը չոգնի միւսին վրայ պիտի դնես: Երբ ոեւէ պէտք մը գլայ, որեւէ բանի, դուն պէտք է ընես, ինչպէս հայրը իր գաւակին»: Աւելցուց նաեւ թէ «Հակոռակ պարագային, եթէ ոեւէ գանգատ մը լսենք որ խանըմ էֆէնտին քեզմէ դժգոհ մնացեր է, այն ատեն ձեր գլուխը վրայ կուտաք. եւ մի մոռնաք թէ պատիւը թագաւորինն է»: Յաջորդ օրը Մահմէտ մէկ ձի հեծած՝ երկու ձի ալ հետը՝ եկաւ, մէկը՝ ինծի համար, իսկ մէկալը՝ գոչքերս(?) բեռցընելու համար:

Զի մոռնամ ըսելու թէ՛ հրամանատարը ինծի պատուիրեց որ, ուր որ երթամ եթէ որեւէ մէկը ինծի նեղութիւն տայ, պէտք է իմացնեմ իրենց, եւ աւելցուց թէ, «կառավարութիւնը ամեն տեղ ձեր ծախսերը պատրաստ է հոգալու եւ դուք պարտաւոր էք այդ ծախսերուն փոխարէն ստորագրելու ձեզ ներ-

կաչացուած թուղթերը»: Դարձեալ դիմեցի Մօրիսին եւ եղելութիւնը պատմեցի: Անմիջապէս գնաց կնիք մը փորագրել տուաւ որ գործածեցի մինչեւ Կ. Պոլիս, ամէն տեղ որ հարկ կ'ըլլար:

Ահմէտ հարցուց թէ, «գուցերդ ո՞ւր է, բեռը-նենք սա ջորիին»: Ըսի թէ «բեռներս Երզնկայի նահանջի ատեն մնաց բանակատեղին»:

Այսպէս Խարբերդէն ճանապարհ ինկանք դէպի Կ. Պոլիս: Մէզրէէն մեզի ընկերացաւ Հասան էֆէնտի անունով Թուրք մը, որը ճանապարհին ինծի կատարեալ մղձաւանջ մը դարձաւ, շատ տեղեր. նոյն իսկ տեղական կառավարութիւններու քով կասկածներ չաչտնած էր, այնպէս որ այն տեղերը շատ դժուարութիւններու բաղխեցանք:

Խարբերդէն Պաքըր-Մատէն Հասանք, բայց շատ զգուշութիւններ ձեռք առի, որ Յոյներուն չ'երեւիմ: Ճանապարհին կմախքներ շատ տեսանք, այս շուն Հասանը ամեն տեսակ լիրբ խօսքերով կ'արտայայտուէր, այդ կմախքներուն շուրջ: Օրինակ, կ'ըսէր. «Սա ինչ տեղը երբ Հայեր կը կոտորէինք, ա՛հ որքան երջանիկ էինք. ամէն տեսակ կիներ, աղջիկներ կային. ուզածնիս կը զատէինք» եւն...: Երբ շատ առաջ կ'երթար, քանիցս իրեն դիտել տուի թէ, «դուն պատուաւոր աղջիկի մը առջեւ կը գտնուիս, հետեւապէս չափաւորելու ես խօսքերդ...»: Միեւնոյն ատեն կը մտածէի թէ այս ճանապարհներէն երբեմն բոկոտն քալած եմ, իսկ այժմ ձիով և նեֆերով (ուղեկից գինուոր) կը ճամբորդեմ...:

Անգամ մը այնքան չուզուեցաւ որ, կենդանիին լաւ մը զարկի բարկութիւնս անկէ առնելու դիտաւորութեամբ, խեղճ կենդանին ցնցուեցաւ վար ին-

կայ: Բայց չանկարծ միտքս եկաւ որ, այս շունը պիտի դայ եւ զիս վերցնելու պատրուակին տակ, ինծի դպչի, ուստի անմիջապէս տեղէս ցատկեցի եւ ոտքի ելայ:

Պաքըր-Մատէնէն՝ Օսմանիցէ, Օսմանիցէնէն՝ Տիգրանակերտ Հասանք: Տիգրանակարտի մէջ իմ նեֆերիս կ'ըսէ եղեր թէ. «Անպիտան աղջիկը ձիէն վար ինկաւ, գլուխը չի կոտրեցաւ որ երթացի իմ ձեռքերովս կապէի...»: Ինչպէս որ ըսի միշտ չարութիւն կը մտածէր այս Հասանը: Տիգրանակերտ կասկածները չպատնած էր պաշտօնեաներու, եւ այդ պատճառաւ զիս եօթը օր արգելափակեցին: Գիշեր մը սենեակիս պատուհանէն վար ցատկելով, գացի բանակատեղի Հրամանատարին, եւ շատ խիստ կերպով խօսեցայ այդ պաշտօնեային որ 14 տարեկան Հայ աղջիկ մը իրեն կնութեան առած էր: Այդ աղջկան մայրն ալ քովն էր. աղջիկը վարդի պէս գեղեցիկ էր: Հիմայ այս դարչելի թուրքին գրկացը մէջ պիտի խամբէր: Հարցուցի թէ, «Ինծի կրնաք ըսել թէ՛ ի՞նչ է իմ չանցանքս, որ զիս բանտարկած էք...»: Փոխանակ ինծի պատասխանելու ինծի ըսաւ. «Դուն շատ լեզուանի խանըմ մըն ես, ճանըմ, բաց այդ երեսներդ քիչ մը խօսակցինք...»: Ինծի մասամբ մը պատեհութիւն ստեղծուեցաւ, բարկացող կերպով մը ըսի իրեն: «Դուն Հոս արդարութեան պաշտօնեայ ես թէ վարնոցութեան, Հիմայ պիտի երթամ Հեռաբրատուն եւ պիտի պատմեմ եղելութիւնը, թէ այստեղ սրիկաներ կան, որ Մուհամմէտի կրօնը կ'ուզեն սրբապղծել, կնոջ նամեհրամբ չեն ճանչնար. պատուոյ դատ պիտի բանամ ձեզի դէմ...» ըսելով մեկնիլ ուզեցի: Հայ կիներ եկաւ ոտքերս ինկաւ: «Աման,

խանըմ էֆէնտի, մի ըներ, դիտէք թէ՛ ժամանակը
 անքան գէշ է որ, մի մեղադրէք էֆէնտին. շատեր
 կան որ այս ու այն կողմ կ'երթեւեկեն տարբեր նկա-
 տումներով. ես կը խոստանամ, էֆէնտին կը համո-
 գեմ որ որ, ձեզ անմիջապէս ճամբայ դնէ...»: Այն-
 պէս ալ ըրաւ. չաջորդ օրը ճամբայ ելլելով Մէրտին
 գացինք: Հոս երկու օր մնացինք. տեսաչ որ դարձ-
 եալ անհոգութիւն կալ մեզի հանդէպ, սոսկալի կաս-
 կածներ ունեցալ: Նեֆերս արդէն անճարակ մէկն էր,
 շատ բան չէի կինկալեր, ուստի անձամբ դիմեցի
 այդ տեղի բանակատեղի հրամանատարին տունը:
 Դուռը զարկի, ներսի աղմուկը դադրեցաւ: Մէկը
 ըսաւ: «Բացէք սա դուռը, տեսնենք մեզի նոր դրս-
 մեթ մը — որս մը — անշուշտ կուգայ»: «Այո, նոր
 դրսմեթ» ըսի, «կը կարծէք թէ ես Հայու կամ Ասորի
 աղջիկ եմ, որ ձեզի դրսմեթ ըլլամ, դուք հոս
 կուտէք, կը խմէք. երկիրը աւերակ դարձեր է. ի-
 բրենց կեանքը աղբին համար զոհող հարիւրապետ-
 ներու աղջիկները այսպէս թափառելով՝ թշուառու-
 թեան թող մատնուին, մինչդեռ դուք հոս այս խեղճ
 աղջիկները — մատնանշեցի Ասորիները — կը չար-
 չարէք»: Տեսարանը այն էր որ 4-5 պաշտօնեաներ,
 ճոխ սեղանի մը շուրջը բոլորուած՝ 8 հատ Ասորի
 աղջիկներ զիշարնէրով կը խաղալին, քրտինքներու
 մէջ մնացէր էին: Հոս եւս սպառնալիք մը ըրի, ա-
 սոնք նոյնպէս վախցան. շատ չ'անցած մեր թուղթե-
 րը կարգադրեցին, 5 զինուորներ ալ մեզի տուին որ
 կաշարանը տանին: Թուրք պաշտօնեաներուն միայն
 սպառնալիքը կ'ստիպէ գործ ընելու, ալ կերպով օ-
 դուտ չ'ըներ, մանաւանդ որ պաշտօնականի հան-
 դամանք ալ ունէինք:

Իսկ միւս կողմէն Հասան էֆէնտին մեզմէ չէր բաժնուէր, շոգեկառքը առինք եւ ան ալ մեզի հետ էր Շոգեկառքին մէջ ալ Հանգիստ չէինք, ամէն կաշարան խիստօրէն կը քննէին մեր թուղթերը:

Վերջապէս Հալէպ Հասանք, մեզ առաջնորդեալ պաշտօնեաներու հիւրանոցի կանանց բաժինը, դէռ բաղդարար աչգ պարագաներուն արտաքոյ կարգի խստութիւններ կաշին ճամբորդներու մասին: Մանաւանդ որ Թուրք պաշտօնեաներէն մի քանին Խարբերդէն Հայ կիներու հետ ամուսնանալով հետերնին Կ. Պոլիս կը տանին եղեր, բայց կառավարութիւնը արգելած էր: Այն որ Հայ էր պէտք էր իր տեղը մնար, հոգ չէր թէ նոյն իսկ Թուրքերու կիներ դարձած լային: Այս պաշտօնական հիւրանոցին մէջ կա քանի մը Հայ կիներ, ասոնցմէ ոմանք քարտուղայ թեան պաշտօն կը վարէին: Իմ նախնական քննութիւնս ասոնք առին, իրարու հետ Հայերէն կը խօսէին, մէկը միւսին կ'ըսէ . «Քա աղջիկ, այս աղջիկը կասկածելի կ'երեւի»: Ես լեզուս կը խածնէի որ գաղտնիք մը չտամ: Յետոյ բարձրաստիճան պաշտօնեաներ եկան եւ խիստ Հարցաքննութեան սկսան: Ի վերջոյ, դարձեալ արգելափակեցին: Բայց Թեքրս ուզած էր զիս տեսնել: Բարբաղդարար այս մարդը քիւրտերէն գիտէր, ուստի մեր լեզուակցութիւնը չէին Հասկնար մեր շուրջիները: Ահա թէ ինչ ըսաւ, «Ի՞նչ պիտի ըլլայ վերջաւորութիւնը»: «Ի՞նչ» ըսաւ, «այս երեկոյ ջանք ըրէ կաշարանին մօտ գալ մնացածը ինձի ձգէ»: ՊատուՀանէս նաչեցայ, եթէ վար ցատկէի, գետինը Հասնելէ առաջ պիտի

մեռնէի: Բայց շատ խստութիւն կար ի՞նչպէս կրնա-
լի դուրս ելլել: Վերի չարկերէն իջած ատենս պատ-
րուակեցի թէ, Հիւրանոցի տեսչուհին տեսնել կու-
տեմ կարեւոր խնդրոյ մը համար: Սրահը իջայ. դըլ-
ւոր տեսչուհին Հայուհի մըն էր, քովը նստայ քիչ
Հետը խօսեցայ, չետոյ կէս ոսկի ձեռքը դրի ը-
սելով թէ, «Իմ փափաքս է որ, քիչ մը դուրս ելլեմ
քաղաքը պտտիմ. եւ քիչ մը ալ պտուղներ եւ այլն
բերեմ որ միասին ուտենք: Շատ չ'ընդդիմացաւ, ի-
րիկուն էր, դուրս ելլելս միայն ահնթարթ մը տեւեց:
Կաշարանը հասայ, Մէհմէտը ինծի կ'սպասէր, բա-
րերազարար շոգեկառքը հոն էր, մէջը մտանք Դա-
մասկոս (Շամ) երթալու:

Դարձեալ միջանկեալ ըսեմ թէ՛ Մէզիրէէն ճամ-
շու պահուն, երբ պաշտօնեան ինծի կը չանձ-
նէր մեր անցագիրը, խստիւ պատուիրած էր որ,
ուր՝ որ երթանք մեր անցագիրը քննելու պարագա-
լին, թույլ չի տանք որ ուրէ պաշտօնեայ իր քովը
պահէ զանոնք. «անմիջապէս պէտք է ետ առնէք զա-
նոնք» ըսած էր: Մէզիրէցի Հասան էֆէնտին Հալէպ
մնաց, շատ ուրախ էինք:

Երբ Դամասկոս հասանք, Մէհմէտ զիս տարաւ
իր ազգականին տունը: Դամասկոսի մէջ Պոլիս դա-
ցող շատ մը պաշտօնեաներ կային: Մէհմէտի ազգա-
կաններուն զրացի Միրալայ մըն ալ կար որ՝ ամ-
բողջ ընտանիքով Պոլիս պիտի մեկնէր, անցագիրե-
րը պատրաստ էին արդէն: Երբ մեր վիճակը պատ-
մեցինք Սարբերդէն մինչեւ Դամասկոս, այն ատենը
Հարկ տեսնուեցաւ որ՝ այդ Միրալային միջոցաւ մեր
թուղթերը փոփոխութեան մը երթարկուին, այժմ
փոխանակ մեր ճամբորդութիւնը իր նախկին դրժ-

ուարութիւնները ունենալու. ասոնց հետ Գամասկոսէն մինչեւ Գոնիա առանց դժուարութեան հասանք, Գոնիա դարձեալ հարկ եղաւ նուֆուս թեզֆիրե չունենալու համար վար իջնել չոգեկառքէն: Մինչեւ որ կարգադրուեցաւ թուղթերս, արդէն չոգեկառքը մեկնած էր, ինչպէս նաեւ մեր ընկերները: Մեզի ըսուեցաւ թէ՛ դացէք «Միլլէթ խանը» երբ չոգեկառք գալ ձեզի լուր կուտանք...:

Գացինք «Միլլէթ խան» ըսուած դժոխքը, այդ տեղ սպասաւոր մը կար, Ղահվէճի Արթին անունով երիտասարդ սրիկայ մը, միջավայրին չարմար մէկը: Այս անգամ այս տղան պատուհաս մը դարձաւ ինծի, երկու գիշեր անցեր էր, կը լսէինք շատ մը «խանըմներու» եւ «աղաներու» երգերն ու պարերը. եւ անոնց աղմուկէն ամբողջ գիշերը անքուն կ'անցնէինք: Երրորդ գիշերն էր, դուռս դարնուեցաւ. ձայն տուի եւ երբ իմացայ որ կարգ մը սրիկաներ էին, ըսի թէ՛ «դուռէս հեռացէք զիս հանգիստ թողէք», երբ անոնք մտիկ չ'ըրին աւելի կատաղած կը զարնէին, Մէհմէտ միւս սենեակն էր, արթընցուցի. խեղճ ծերուկը կը վախնար բան մը ընելու...: Այդ գիշերը անցաւ: Առաւօտուն վար իջայ կանչեցի Ղահվէճի Արթինը եւ իր հետ եկող երկու թուրքերն ալ. «Հիմայ ըսի, հրամայեցէք, ըսէք ձեր ըսելիքները. ինչ որ երեկ գիշեր կ'ուզէիք ըսել»: Երբ բաւական մօտեցայ, կօշիկներէս մէկը հանելով՝ անոնց քթին ու բերնին իջեցուցի, այդտեղ ուրիշ տաշտօնեաներ ալ կային, չեմ գիտեր թէ ճամբորդ է՞ն թէ տեղացի, ասոնց առջեւ ամէն բան պատմեցի, երկու ժամ ետքը թէ ղահվէճիները թէ՛ զիս կանչեցին կառավարչատունը, ուր պատմեցի եղելութիւնը:

Իբր պատիժ Ղահվէճի Արթինին տուին 3 ամիս օր եւ միւս Թուրքերն ալ նոյնպէս բանտարկեցին: Իսկ մենք ուղղակի կաշարանը գացինք Աեֆերիս հետ, կաշարանապետին ըսի թէ՛ եթէ ամիս մըն ալ հոս կենալ հարկ ըլլայ հոս պիտի սպասեմ փոխանակ «Միլլէթ խան» կոչուած խաչատուակութեան կեդրոնը երթալու:

Բարերազգաբար շողեկառքը շատ չանցած եկաւ, շողեկառք մտնելով մինչեւ Կ. Պոլիս Հայտար Փաշա Հասանք, մօտակայ Զօրանոց մը գացինք, ես կնքեցի բոլոր այն թուղթերը որ հարկ էր, ապա Աեֆերս բաժնուեցաւ ինձմէ, ես գացի Պէլլէր Պէլի, Իմամ Սէլիմ էֆէնտի տունը, դուռը վարկի Թուրք կրն մը դուռը բացաւ: Ներկայացուցի ինձի տրուած յանձնարարականը: «Պատմէ աղջիկս» ըսաւ «ես կարգալ չեմ գիտեր»: Քանի մը խօսքերով Հասկուցի թէ՛ իմ հայրս բժիշկ էր Թոգատցի, զիս հետը կը պտտեցնէր, Խարբերդ Հասանք, հոն մեռաւ, հօրս ծանօթ էր ձեր ազգական Մըստաֆա էֆէնտին. անիկայ վրաս գլխաց եւ ըսաւ թէ՛ կուզես որ քեզ Պոլիս իմ ազգականիս քով զրկեմ, ես ալ հաւանեցայ:

Կինը լաւ ընդունելութիւն ըրաւ այդտեղ, քէ: աղէկ տարիէն աւելի ապրեցայ, երբ դաշնակիցները Պոլիս եկան, Զինադադարէն ետք, այն ատեն իրսդուլութիւնը խոստովանեցայ թէ՛ ես Հայ եմ, եւ Հայ պիտի մեռնիմ:

Պէլլէր Պէլի զիս ընդունող Հանըմին անունն էր Յիթնէթ Հանըմ: Այն աստիճան զարմացան գաղղնապահութեանս:

Այսպէս վերջացաւ ԶՈՐՄ ՏԱՐՈՒԱՆ ՏԱՌԱՊԱՆՔԻ ԿԵԱՆՔՍ, Օգոստոս 23, 1919ին:

Ի վերջոյ .Կ. Պոլսէն շոգենաւը առնելով, 1919
Հոկտեմբեր 6ին Նիւ Եօրք Հասաց, ազատօրէն պաշ-
տելու Համար մեր նախնեաց Աստուածը, և Քրիս-
տոնէական վեհ կրօնը, որուն պաշտպանն է այս ա-
զատ երկրին գեղատեսիլ Աստղագարդ Դրօշակը:

5

